

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Наукове товариство студентів, аспірантів,
докторантів і молодих вчених
Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
Харківський національний медичний університет
Центр медичного краєзнавства
імені професора В. Д. Отамановського

Матеріали

XXXVI-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених

«Краєзнавство в системі історичного знання

(до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька)»

7 грудня 2018 р.
Харків

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Наукове товариство студентів, аспірантів, докторантів
і молодих вчених

Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька

Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківський національний медичний університет

Центр медичного краєзнавства
імені професора В. Д. Отамановського

МАТЕРІАЛИ XXXVI-ї МІЖНАРОДНОЇ
КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

«КРАЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ»

(ДО 10-РІЧЧЯ ЦЕНТРУ КРАЄЗНАВСТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА П. Т. ТРОНЬКА)

Харків — 2019

УДК 908:94 (477) (063)
ББК 63.3 (4укр) я 431
М34

*Затверджено до друку науково-методичною радою
Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна
(протокол № 2 від 21 лютого 2019 року)*

Публікується в авторській редакції.

Матеріали XXXVI-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство в системі історичного знання» (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька). — Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. — 164 с.

Матеріали традиційної XXXVI-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених включають тези доповідей і повідомлень, присвячених питанням краєзнавства в системі історичного знання. Збірник розрахований на всіх тих, хто цікавиться проблемами краєзнавства.

Материалы XXXVI-й Международной краеведческой конференции молодых ученых «Краеведение в системе исторического знания» (к 10-летию Центра краеведения имени академика П. Т. Тронько). — Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2019. — 164 с.

Материалы традиционной XXXVI-й Международной краеведческой конференции молодых ученых включают тезисы докладов и сообщений по вопросам краеведения в системе исторического знания. Сборник рассчитан на всех тех, кто интересуется проблемами краеведения.

УДК 908:94 (477) (063)
ББК 63.3 (4укр) я 431

М34

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2019
© Центр краєзнавства імені академіка
П. Т. Тронька, 2019
© Автори, 2019

ЗМІСТ

Від оргкомітету.....	8
Алимухамедов Рихситлаа «Хуастуанивт» как важней- ший памятник древнетюркско-манихейской литературы.....	9
Альков Володимир Доктор Я. Я. Трутовський (1867–бл. 1914): наукова діяльність.....	14
Аргунова Анна Керамічний матеріал як індикатор міжре- гіональних зв'язків в епоху фінальної бронзи (за матеріалами з поселень Удо-Бабчанського межиріччя).....	15
Аристархова Марина Пам'яткоохоронна діяльність Никанора Онацького на Сумщині.....	17
Артемова Людмила Історіографія проблеми дитячої без- притульності в Україні в 20-30-ті роки ХХ ст.	19
Бабич Марина Археостимологічний метод у краєзнавчо- му дослідженні (на прикладі м. Зміїв).....	20
Баров Володимир Використання краєзнавчих матеріалів у дослідженні повстанського руху 1918–1921 рр. (проблема то- поніміки).....	22
Білинська Ірина Ямні кремаційні поховання салтівської культури в басейні верхньої течії Сіверського Дінця.....	24
Білоус Поліна Археологічні дослідження Верхнього Сал- това як джерела для музеєфікації пам'ятки.....	25
Губанова Аліна Олекса Тихий — видатний український дисидент-правозахисник Донбасу.....	27
Гузенко Василь Истоки возникновения церковной археологии на Слобожанщине.....	29
Джюра Яна Співвідношення понять «турист» та «відвідувач»	31
Ільїн Вадим, Разінкова Ніка Студентський період життя Івана Липи.....	33
Ісаєва Анна Маркери модерності в образах Харкова другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	35
Іськов Ігор Військові поховання катакомбних могильників верхньої течії р. Сіверський Донець.....	37

Каплієнко Владислав Земляні фортеці Харківщини: історія будівництва, збереження, та роль їх як туристичного об'єкту.....	41
Катречко Лія Харківський період життя та творчості Павла Вірського.....	45
Кейс Серафима Іван Іванович Базилевський: художник та громадський діяч.....	46
Кириченко Максим Розвиток уявлень про соціальну організацію сіверян в історіографії.....	48
Клычков Дмитрий Интерпретация в современной украинской историографии краеведческой деятельности «украинского Моисея» (Ивана Франко).....	53
Коніва Юлія Поштові дороги на Слобожанщині у XVIII ст.	55
Крохмальна Тетяна Тербовлянський замок як фортифікаційна пам'ятка XIV–XVII ст.	59
Крупенко Оксана Земська медицина в другій половині XIX ст. (за матеріалами Полтавської та Чернігівської губерній)	63
Курило Ілля Харківські юнацькі турніри з водного поло (присвячені пам'яті О. Баркалова).....	65
Лобенко Сергей Автобіографія геолога А. В. Гурова: стратегія самопрезентації.....	67
Мазуранчик Зоряна Історія досліджень археологічних пам'яток літописного Збаража: історіографічний аспект.....	68
Маринін Євгеній Особливості історичного розвитку народного гончарства на Слобожанщині.....	71
Мірошніченко Надія Краєзнавець Іван Абрамов про діяльність М. М. Неплюєва — знаного філософа, богослова, педагога	76
Мірошніченко Олександр Кладовища міста Глухова як об'єкти туристичного огляду.....	78
Мушинова Зебо Город, бросающий свет Востоку.....	80
Окатенко Віталій Люботинський могильник скіфського часу: історія та перспективи дослідження.....	82
Педан Наталія Декоративно-прикладне мистецтво Харківщини: тенденції розвитку та збереження.....	84
Педан Таміла Сучасне мистецтво в експозиційних просторах Харкова: виклики XXI ст.	86

Пелешок Ольга Красназнавчий дискурс у пресі як спосіб історизації суспільної дійсності.....	90
Покропивна Ольга Красназнавчі електронні ресурси Національної історичної бібліотеки України на допомогу красназнавчим дослідженням.....	92
Полях Євгенія Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 як джерело для написання науково-дослідницьких робіт з історії України.....	94
Радченко Віталіна Тенденції розвитку скульптури у Харкові наприкінці ХХ – початку ХХІ століття.....	96
Рудь Сергій Провідні церковно-хорові колективи Слобожанщини: сучасний стан та перспективи.....	98
Садыков Касимжон Произведение Юсуфа хас-хаджиба «Кутадгу билиг» и его место в истории развития философской мысли Востока.....	99
Селегеев Сильвестр Внесок учених Харківського університету в розвиток бібліотечної справи на Слобожанщині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	104
Семененко Анастасія Туристичні об'єкти в с. Липці Харківського району (на прикладі печер-каменоломень).....	106
Сидоренко Володимир Вплив державного та особистісного фактору на розвиток фізичної культури та спорту в Конотопі в 1980–1991 рр.	108
Соляник Дмитрий «Церковная газета» как орган церковного обновления и культурно-прогрессивных стремлений (1906 год).....	110
Сохранич Дар'я Особливості функціонування стрит-арту у Харкові.....	112
Ткачук Светлана Археологический и экологический аспекты заселения Харьковской области в раннем средневековье (на примере пеньковской культуры).....	113
Тоирова Дильфуза Историческое наследие Самарканда...	115
Турчак Наталія Картини Зінаїди Серебрякової як джерело з історії балету.....	117

Фёдоров Илья Археологические памятники как площадка краеведческой деятельности (на примере Верхнесаалтовского могильника).....	119
Федусь Дар'я Краєзнавчі обрії П. М. Добровольського.....	120
Фрунт Олена Скіфські навершя з фондів Харківського історичного музею в контексті типології і хронології.....	121
Шакирова Шохид Жизнь и научно-литературное наследие Бабаджана Санон.....	123
Шевчик Александра Источники по изучению харьковских некрополей XVIII – начала XX вв.	128
Янкул Олексій «Харьковский календарь» як атрибут губернського міста другої половини XIX – початку XX ст.	130
Ящук Андрій Двоголовий орел як символ Таврії: розвиток емблеми регіону від Катерини II до Миколи Битинського.....	131
Bhardwaj Vikram, Sharma Usha Oral Narratives as a Source of Local History: A Case Study of Shimla Hills.....	134
Georgiev Dimo Red Monuments: Public Space and (Anti-Western) Propaganda in the City of Shumen/Kolarovgrad, People's Republic of Bulgaria (1944–1989).....	135
Ibatova Amira, Raxmatova Saodat, Xalilova Eleonora A Drop of the Heritage of Our History.....	137
Шкільна секція	
Кіореску Лейла Німецькі колоністи у Харківській області (на прикладі с. Судиха).....	140
Лаврик Дмитро Події та герої УНР в урбанімічному просторі Харкова: історія та сучасність.....	142
Лагода Дмитро Роль чоловіка в родинній обрядовості, пов'язаній з народженням дитини. Великобілозерський аспект...	143
Ольшанська Анастасія Журавський Юрій Йосипович, видатний педагог старшої школи.....	146
Рядинська Валерія Козацька спадщина у міському та культурному просторах міста Харкова.....	146
Стрільчук Галина Виробництво паперу як джерело місцевої історії і життя людей.....	149

Хорольська Дар'я Обрядове значення хустки в Запорізькій області на прикладі Великобілозерського району.....	150
Фотолітопис конференції	154
Список вищих навчальних закладів, наукових установ, інших організацій	160
Список середніх навчальних закладів	162
Автори кращих доповідей і лауреати премій	163

Від оргкомітету

XXXVI-та Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство в системі історичного знання» була присвячена 10-річчю Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. На конференції працювало 9 секцій, у тому числі — шкільна. Новацією була робота англomовної секції.

На пленарному засіданні, крім вітальних слів від представників адміністрації, організаторів конференції та гостей, пройшла презентація нових видань, які мають краєзнавче спрямування: Г. А. Бондаренко «Проблеми освіти та виховання на сторінках православних періодичних видань Харківської єпархії 1862–1917 рр.» та С. В. Нижнікової «Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.)».

Також відбулася презентація міжнародного наукового проекту «Практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу», з якою виступив доц. Є. С. Рачков. Заступник директора Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, канд. іст. наук О. І. Вовк презентувала виставку «Харків у дзеркалі філателії і філокартії».

На заключному пленарному засіданні були вручені премії авторам найкращих доповідей (докладніше про це див. на с. 163 збірника).

На конференцію подали свої заявки 98 учасників з 47 навчальних, наукових і освітніх установ.

Алимухамедов Рихситилла

(ТашГПВ, Узбекистан)

«ХУАСТУАНИВТ» — КАК ВАЖНЕЙШИЙ ПАМЯТНИК ДРЕВНЕТЮРКСКО-МАНИХЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Как известно, в каждой религии существует особый вид духовного творчества, в общем виде именуемое как Книга покаяний. Этот образец литературы есть и в древнетюркской литературе. В древнетюркской литературе книги покаяний были созданы в тюркско-манихейскую эпоху. Целью данной статьи является рассмотрение «Хуастуанивт»а в качестве памятника древнетюркской литературы и подходов к его изучению в современной науке.

В настоящее время в современной науке имеются разные подходы к изучению «Хуастуанивт»а. Разногласия наблюдаются уже в подходе к толкованию названия произведения. Исследователи перевели название «Хуастуанивт» на свой родной язык по-разному. В частности, С. Е. Малов переводит как «покаянная молитва манихейцев» [4, с. 108], Л. В. Дмитриева — «покаянная молитва для широкого круга слушателей «манихейской» общины» [1, с. 214], К. П. Содиков — «Хуастуанифт» — молитвенное покаяние нигушаков» [8, 2004, с. 43; 9, с. 9; 11, с. 85], «покаяние манихейцев «Хуастуанифт» [7, с. 33]. Название произведения приводится в конце следующем виде: *tügädi n(i)ğošaklarnıñ suıñ yazuqın öküngü Xuastuan(i)vt* [4, с. 120; 1, с. 228; 15, с. 16; 11, с. 93]. Слово *n(i)ğošak* взято из согдийского [pʷwʂʂk] и выражает слушателя-ученика — члена религиозной общины манихеев, самой низкой ступени манихейской иерархии [2, с. 358-359]. Слово *suu*, являясь исконно китайским словом, выражало значение «грех». В предложении оно использовано в составе словосочетания со словом *yazuq: suı jazuq* — «грехи и пороки» [2, с. 513]. Морфема *-in*, использованная в данном словосочетании — это морфема *-n* (*-in*, *-in*; *-un*, *-ün*) орудно-совместного (инструментально-комтативный) падежа, используемого в древнетюркском языке [3, с. 191; 9, с. 152-154; Sodiqov, 2009, с. 156]. *Ökün* — имеет значение «каяться, сожалеть» [2,

с. 382]. -gü частица причастия [9, с. 160; Sodiqov, 2009, с. 177]. Xuastuan(i) vt — из согдийского [χw'stwnft], имеет значение молитвы покаяния манихейцев [2, с. 638]. Комбинируя значения приведённых выше слов, предложение можно перевести на русский язык следующим образом: «закончилось покаяние грехов и пороков нигушаков «Хуастуанифт»».

Теперь рассмотрим подходы к времени перевода и к письменности данного произведения. По данному поводу существуют различные точки зрения. По мнению таких учёных, как Л. В. Дмитриева и К. П. Содиков, данное произведение создано на одном из древнеиранских языков, со временем, в целях объяснения догм и принципов манихейской религии тюркским племенам, переведено на тюркский язык [1, с. 214; Содиков, 1997, с. 35]. В дополнение к вышеизложенному надо заметить, что К. П. Содиков отмечает широкое распространение среднеиранских, согдийских, тюркских, китайских версий настоящего произведения в самом начале Средних веков [7, с. 33; 8, с. 43]. Однако до сих пор нет точности в вопросе времени перевода «Хуастуанифт». Если К. П. Содиков считает, что «Хуастуанифт» был переведён на тюркский в VIII веке [7, с. 33; 8, с. 44], то по мнению Л. Ю. Тугушевой, перевод данного произведения осуществлён в XI веке [15, с. 12]. С. Е. Малов утверждает, что произведение переведено в V веке по григорианскому летоисчислению [4, с. 108]. Столь большие разночтения связаны с различиями во мнениях относительно языка и стиля письма произведения. По нашему мнению, это произведение было переведено и переписывалось в целях распространения религии манихейства среди народной массы во время перехода тюркских народов в религию манихейства, то есть до того, как религия ислам вошла на территорию тюркских народов. В более поздний период, в период падения Уйгурского каганата в Восточном Туркестане (840 год) манихейство из государственной религии превратилось во второстепенную религию [15, с. 7]. Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что произведение было переведено на тюркский язык предположительно в VIII–IX веках.

Обратим теперь внимание на вид письма данного произведения. Тюркские версии данного произведения дошли до нас в двух видах письма: манихейское письмо, адаптированное к тюркскому языку, и староуйгурское письмо [1, с. 214; 7, с. 33]. С. Е. Малов и К. П. Содиков по поводу подлинного вида письма произведения считают, что произведение было прежде написано манихейско-сирийским алфавитом.

В последующие периоды рукописи переписывались староуйгурским письмом [4, с. 108; 7, с. 35]. Как известно, в уйгурский каганат манихейское письмо и религия были введены согдийцами [5, с. 60], результатом чего стало знакомство населения Уйгурского каганата с манихейским письмом. Здесь мы хотели бы остановиться на видах письма, применяемых в тюркском языке, и их использовании. Общеизвестно, что тюркские народы использовали около 10 видов письменности [14, с. 6-9]. Каждый вид письма имел свою сферу использования. Например, если такие виды письма, как тюрко-руническое, уйгурское, арабское были общепринятыми видами письма, так как использовались в широком круге, то письмо брахми, согдийское, манихейское использовались в узком кругу, среди некоторых религиозных общин в целях пропаганды именно той религии, к которой принадлежало данное общество [10, с. 4-5]. В древние времена, в частности, при написании манихейских письменных памятников выбирался свой особенный стиль письма. Вид письма, которым написан «Хуастуанивт» — красивый, это один из классических стилей уйгурского письма [12, с. 28]. Тот факт, что «Хуастуанивт» написан не только манихейским, но и уйгурским письмом, является свидетельством того, что интерес к данному произведению и в тот период был велик [7, с. 34-35].

Теперь остановимся на копиях, особенностях и о переводчиках данного произведения. В настоящее время науке известно 26 рукописей «Хуастуанивта» [18, с. 128-130]. Рукописи «Хуастуанивта» хранятся в рукописных фондах Санкт-Петербурга, Лондона и Берлина [7, с. 33]. Ни одна из дошедших до нас рукописей произведения не является полной, однако, имеющаяся часть одной рукописи дополняет какую-либо часть другой рукописи [7, с. 35-36].

В рукописи, хранящейся в Санкт-Петербурге, записаны данные о переводчике произведения. Переводчик — человек по имени Тархан. Имя переводчика трактуется Л. В. Дмитриевой и Ж. П. Асмуссеном как *Bötürmiş tarhan* [1, с. 232; 17, с. 186]. Согласно толкованию Хосроева, «Бютюрмиш Тархон» — имя и должность копировальщика произведения [15, с. 12, 55]. Однако К. П. Содилов трактует его следующим образом: (159) ... *bütürmiş Tarhan* (160) *tügädi n(i)ğošaklarınñ suyin yazuqın öküngü Xuastuan(i)vt* — ... закончил Тархан. (160) закончилась молитвенная (книга) покаяние нигушаков — «Хуастуанифт» [11, с. 93, 99]. К. П. Содилов толкует слово *bütürmiş* как «написавший», «закончивший», имя переводчика — Тархан. По традициям восточного

книгоиздательства «таърих» (дата написания) произведения, то есть дата окончания копирования книги, имя секретаря (копировальщика) всегда давалось в заключительной части книги [16, с. 399; 7, с. 20]. Согласно вышеизложенному, имя писаря, переписавшего эту рукопись, толкуется учёным правильно. На наш взгляд, именно это толкование наиболее близко к истине.

Некоторые части рукописи «Хуастуанивт»а, хранящейся в Берлинском фонде рукописей, опубликованы К. П. Содиковым. Текст написан на двух сторонах листа. Как утверждает учёный, эти части могут относиться как к одной рукописи, так и к разным. Кроме этого, приверженцы религии манихейства могли приказать переписать части произведения отдельно, в качестве молитв — дуа. Текст произведения переписан классическим стилем уйгурского письма. Этот факт учёный также считает особенностью данной рукописи, достойной особого внимания [13, с. 45-52].

Наиболее полная рукопись «Хуастуанивт»а — это Лондонская рукопись, наименее полная — Берлинская.

В 1963 году, на основе известных науке трёх наиболее крупных рукописей «Хуастуанивт»а (Санкт-Петербургская, Берлинская и Лондонская рукописи), Л. В. Дмитриева опубликовала сводный текст в транслитерации с переводом на русский язык. Первые 39 строк произведения восстановлены на основе Берлинской рукописи, 40-48 строки — Берлинской и Лондонской рукописей, 49-73 строки — благодаря Лондонской рукописи, 74-221 строки — из Санкт-Петербургской рукописи [1, с. 214-232].

Узбекские учёные Н. Рахманов и К. Содиков осуществили перевод «Хуастуанивт»а на узбекский язык [6, с. 114-119; 11, с. 85-99; 19, с. 318-331].

Таким образом, исходя из вышеизложенных сведений можно сделать следующие выводы: данное произведение было рассмотрено с точки зрения источниковедения и текстологии. Были сделаны переводы на английский, русский и узбекский языки. Дальнейшее глубокое изучение данного произведения с точки зрения лингвистики даст нам более широкую информацию о языке и о грамматике данного литературного произведения.

Примечания:

1. Дмитриева Л. В. Хуастуанифт (введение, текст, перевод). — Тюркологические исследования / Л. В. Дмитриева. — М.; Л., 1963. — С. 214-232.
2. Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
3. Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии (грамматика, текстология) / И. В. Кормушин. — М.: Наука. 2008.
4. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования / С. Е. Малов. — М.; Л.: Издательство АН СССР, 1951.
5. Малявкин А. Г. Уйгурские государства в IX–XII вв. / А. Г. Малявкин. — Новосибирск: Наука, 1983.
6. Рахмонов Н. Рухиятдаги нур муроди / Н. Рахмонов // Шарк юлдузи. — Тошкент, 2001. — 114-119 б.
7. Содиқов Қ. П. Уйғур ёзуви тарихи (манбашунослик ва китобат тарихи масалалари) / Қ. П. Содиқов. — Тошкент: Маънавият, 1997.
8. Содиқов Қ. П. Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари / Қ. П. Содиқов. — Тошкент, 2004.
9. Содиқов Қ. П. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилининг юзага келиши ва тикланиши / Қ. П. Содиқов. — Тошкент, 2006.
10. Содиқов Қ. П. Эски туркий ёзувлар / Қ. П. Содиқов. — Тошкент, 2008.
11. Содиқов Қ. П. Эски туркий битиглар / Қ. П. Содиқов. — Тошкент, 2009.
12. Содиқов Қ., Омонов Қ. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан / Қ. Содиқов, Қ. Омонов. — Тошкент, 2010.
13. Содиқов Қ. П. «Хуастуанифт»нинг Берлин кўлёзмалар фондида сақланаётган узиндилари. — Хорижий Шарк халқлари адабиёти ва адабий манбашунослигининг долзарб масалалари. Халқаро илмий анжуман / Қ. П. Содиқов. — Тошкент, 2010 йил. 45-52.
14. Содиқов Қ. П. Эски туркий ёзувлар / Қ. П. Содиқов. — Тошкент, 2013.
15. Хуастванифт. (Манихейское покаяние в грехах) / Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л. Ю. Тугушевой. Комментарий А. Л. Хосроева. Факсимиле текста. — СПб.: Нестор-История, 2008.

16. Ҳақимов М. Шарқ манбашунослиги луғати / М. Ҳақимов. — Тошкент, 2013.
17. Xuāstvānift Studies in Manichaeism. By Jes P. Asmussen. — ATD. Vol. VII. — Copenhagen, 1965.
18. Larry Clark The Turkic Manichaean Literature // Nag Hammadi and Manic haean studies. — Brill. Leiden, 1997. — Pp. 89-141.
19. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi / Q. Sodiqov. — Toshkent, 2009.

Альков Володимир
(ХНМУ)

ДОКТОР Я. Я. ТРУТОВСЬКИЙ (1867 – бл. 1914): НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Усім фаховим українським історикам відомо про діяльність Братства тарасівців. А от щодо подальших доль його членів відомостей зовсім небагато. Якщо, використовуючи роботи проф. С. О. Наумова, можна в цілому побудувати картину політичної діяльності лікаря-українофіла Я. Я. Трутовського, одного з членів даної організації, то дослідити інші сфери його життя — завдання не з простих. Це стосується і його наукової діяльності. При цьому зауважимо, що робота Я. Я. Трутовського в Імператорському харківському університеті може бути вивчена лише з непрямих джерел, і лише частково, бо архів закладу був практично повністю знищений за часів Другої світової війни. Існують окремі згадки про Я. Я. Трутовського в контексті історії медицини в роботах проф. С. М. Куделка, Є. О. Фінкельштейна, П. Т. Петрюка тощо.

Щодо роботи в університеті, то з наявних відомостей можна зробити висновок, що доктор Трутовський починав з неї свій трудовий шлях. Сконцентрувався він на ній, вже відійшовши від політики, та був доволі фаховим перспективним науковцем-фізіологом і неврологом. Перш за все, проф. С. М. Куделком він згадується як колега по кафедрі психіатрії та нервових хвороб таких видатних науковців, як К. Я. Данилевський, А. О. Попов, Б. Ш. Грейденберг, А. М. Левковський, С. М. Давиденков, В. П. Протопопов тощо.

Щодо наукового спадку, то відома монографія Я. Я. Трутовського «До вчення про фізіологічну дію частих електричних ударів на серце,

нерви та м'язи» (1897, рос. мовою, не збереглася). Дослідження було широко схвалене науковою громадськістю, бо це був внесок до вчення М. Є. Введенського про фізіологічну природу титанічних рухів м'язів. Трутовський тоді був співробітником видатного російського фізіолога проф. В. Я. Данилевського, за пропозицією та під керівництвом якого використовував у лікуванні хворих прилад альтератор та кімореоном. Між тим, скажімо відверто, що між реалізацією свого наукового потенціалу та бізнесом — власною приватною клінікою — Трутовський обрав останню. Зауважимо також, що за даними знаного харківського лікаря-психіатра та краснзнавця П. Т. Петрюка, Я. Я. Трутовський був серед учнів проф. П. І. Ковалевського, так само, як і його прямий конкурент за бізнесом, також власник приватної психіатричної клініки — І. Я. Платонов.

Невідомо, як уживалися учень-українофіл та професор П. І. Ковалевський, цей видатний інтелектуал та один із батьків російського націоналізму. Але все ж, улюбленим учнем був І. Я. Платонов, клініка якого, створена за допомогою П. І. Ковалевського, у тому числі матеріальною, стала клінічною базою для Медичного факультету університету. Про матеріальну чи організаційну допомогу Трутовському відомостей немає, так само, як і про співробітництво його клініки з медичним факультетом. Вочевидь, такий стан речей дещо гнітив Трутовського, як і те, що клініка конкурента була більш успішною.

Таким чином, можна зробити висновок про значний науковий потенціал доктора Я. Я. Трутовського, який не був повністю реалізований внаслідок сконцентрованості його зусиль на своєму бізнес-проекті після відходу від активної політичної діяльності.

Аргунова Анна
(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

КЕРАМІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ЯК ІНДИКАТОР МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В ЕПОХУ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ПОСЕЛЕНЬ УДО-БАБЧАНСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ)

В останній чверті II тисячоліття до н. е. на території Сіверсько-Донецького лісостепу відбувалися досить активні етнокультурні зміни,

пов'язані із занепадом зрубної культурно-історичної спільноти та становленням бондарихінської культури доби фінальної бронзи (XI – IX ст. до н. е.). Про перебіг та значення даних подій існує значний обсяг досліджень вітчизняних археологів: В. В. Отрощенко, С. С. Березанської, Н. Н. Чередниченка, І. Н. Шарафутдінової, Я. П. Гершковича, Ю. В. Буйнова, С. І. Берестієва та ін. Проте, в сучасній археологічній науці ще й досі не сформовано єдиного погляду на проблему міжрегіональних зв'язків за доби фінальної бронзи саме у вимірі економічних відносин, а не тільки етнокультурних впливів.

Починаючи з 50-х рр. XX ст. активні археологічні розвідки на території міжріччя рр. Велика Бабка та Уди проводили Б. А. Шрамко, В. К. Міхєєв, Є. В. Пузаков, А. К. Дегтяр, Ю. В. Буйнов, та, в останні роки — А. В. Корохіна, В. І. Квітковський, Г. Є. Свистун, А. В. Юрченко. Проте, навіть зважаючи на досить значну увагу, дана територія досі фактично залишається «темною плямою», адже більшість дослідників обмежились лише фіксацією поселень та збором підйомного матеріалу, і масштабних розкопок не проводили. Лише на початку XXI століття регіон починає вивчатись комплексно за допомогою не тільки розвідок, але й розкопок, та із залученням сучасних методів археологічних досліджень (використання систем GPS, супутникових знімків, металодетекторів і т. п.), завдяки чому з'являється значна кількість нових пам'яток та артефактів, що проливають світло на процеси, які відбувалися на даній території більше трьох тисяч років тому.

Так, знахідка на поселенні П'ятницьке-1 в закритому комплексі бондарихінського часу (малобудьківського типу, XIII–XI ст. до н. е.) керамічного горщика з нетиповим орнаментом і формою серед інших типових посудин, як зазначають А. В. Корохіна та В. І. Квітковський, може вказувати на зв'язки з регіоном Поволжя, представленим східними колами культур багатовапнякової кераміки. Це цілком відповідає загальним тенденціями міжрегіональних відносин українського лісостепового лівобережжя, нерозривний зв'язок якого з територіями, що простягались на схід до Подоння, Поволжя і далі до Уралу є відчутним протягом усього періоду епохи бронзи і раннього залізного віку, адже саме в цей час відбувається становлення євразійського «степового мосту», завдяки чому від півдня східної Європи до Китаю встановлюються досить активні економічні та етнокультурні зв'язки.

Іншим доказом цього є знахідка фрагмента стінки ліпної посудини у шурфі на двошаровому поселенні Тетліга-1 у шарі фінальної

бронзи (малобудьківського типу бондарихінської культури XIII–XI ст. до н.е.) у 2017 році експедицією під керівництвом А. В. Юрченко. Абсолютна нетиповість даного фрагменту полягає в техніці його виготовлення — на внутрішній стороні є сліди від плетеної форми, яку використовували як формотворчу основу, та в наявності в тісті домішок товчених мушель і піску з галькою. За визначенням І. М. Буцького, мушлі належать до морських молюсків роду *Cerastoderma* (Серцевидки) і виду *Chameleagallina* (Венерка), ареал поширення яких охоплює значну територію від Чорного до Каспійського морів. Можливо, даний фрагмент є частиною імпоротної посудини, але визначити географію його виготовлення на даному етапі досліджень важко.

Таким чином, загальна концепція активних міжрегіональних зв'язків, характерних для епохи фінальної бронзи Сіверськодонецького лікостепу підтверджується археологічними матеріалами даного регіону.

Аристархова Марина

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО НА СУМЩИНІ

Никанор Харитонович Онацький, відомий не лише як талановитий художник і педагог, а й активний громадський діяч, який своєю багатогранною діяльністю збагатив історію культури Слобожанщини. Одним із вагомих внесків у розвиток культурного життя Сумщини стала і його музейна та пам'яткоохоронна діяльність.

Протягом останніх двадцяти років серед українських науковців значно зріс інтерес до теми становлення і розвитку музейної справи в Україні, особливо це стосується першої третини XX століття. З цим періодом пов'язана діяльність багатьох визначних музесзнавців України, серед яких не останнє місце у збереженні та музесфікації пам'яток мистецтва належить постаті Никанора Харитоновича Онацького (1875–1936).

Актуальність теми обумовлена тим, що до недавнього часу місце та роль Никанора Онацького в історії української культури першої третини XX століття залишалася поза увагою істориків і мистецтвознавців. До того ж, у 1930-х роках було вилучено та знищено архівні матеріали, пов'язані з його ім'ям.

Розглядаючи роль Никанора Онацького в пам'яткоохоронній діяльності на Сумщині в першій третині ХХ ст., слід враховувати і події, які відбувалися на Україні в цей період. Думка про організацію музею виникла і стала можливою на тлі революційних подій 1917 року, коли збереження історико-культурної спадщини України опинилося під загрозою. В перші роки після Жовтневої революції велика сила культурних цінностей загинула назавжди, а те, що залишилося, перебувало в поганому стані, псувалося або вивозилося незрозуміло куди і ким.

На початку 1920 року, вже після виходу білих, в Сумах організувався «Палац Праці», куди було звезено деякі рештки панського майна. Крім того, тут зосередилася і невелика кількість поодиноких предметів мистецтва і старовини, які стихійно надходили до Сум протягом 1917–1918 років зі зруйнованих війною навколишніх садиб і маєтків.

Своєю появою та якістю мистецького зібрання Сумський художній музей має завдячувати рівною мірою як діяльності Н. Х. Онацького, так і виявленням мистецьким пам'яткам, у тому числі і збереженій колекції відомого на початку ХХ століття промисловця, мецената і колекціонера Оскара Гансена, що перебувала з початку першої світової війни у Сумах.

Протягом семи років існування музею провів велику роботу по збиранню і консервації культурних цінностей на Сумщині. За цей час музею зібрав понад 10 тисяч речей і зберіг найбільші й найкоштовніші колекції.

Роботу зі створення музею було завершено лише на початку 1927 року. На секції образотворчих мистецтв міськради було заслухано доповідь Н. Онацького «Про стан Сумського округового музею».

Перший період діяльності Сумського художнього музею безпосередньо пов'язаний з ім'ям Никанора Онацького. Йому ж належить і перший опис історії діяльності музею — брошура «Сім років існування Сумського музею», який майже до кінця ХХ століття був єдиним архівним джерелом інформації з історії цього періоду.

Протягом останніх тридцяти років науковці неодноразово робили спробу встановити точну дату створення музею, але відсутність архівного матеріалу гальмувало цей процес. Тільки після передачі музею дочкою Н. Х. Онацького його особистого архіву з'явилася можливість назвати точну дату і рік заснування музею та відновити сторінки його початкової історії.

Артемова Людмила

(ГНПУ імені О. Довженка; НЗ «Глухів»)

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ в 20-30-ті роки ХХ ст.

Проблеми, пов'язані з дитячою безпритульністю, гостро постають у багатьох країнах після війн, революційних потрясінь, економічних криз, коли відбувається погіршення матеріального становища значної частини населення. Для Радянської України 20-х – 30-х рр., в якій рівень життя людей в цей час був досить низьким, також було актуальне це соціальне явище.

За оцінками сучасників, кількість таких дітей у 1921–1929 рр. в Україні сягала до 2 млн. осіб.

Гуманітарна катастрофа, що загрожувала якщо не вимиранням підростаючого покоління, то його фізичним і моральним виродженням, складні проблеми її вирішення, не могли не привернути увагу громадськості, яка намагалася з'ясувати причини безпритульності, шукала шляхи виходу з кризової ситуації.

З тих часів і до сьогодні, вже майже протягом століття, не вичерпується інтерес дослідників до цієї теми.

Історіографію проблеми дитячої безпритульності можна поділити на 4 самостійні періоди. Перший охоплює час від початку 1920-х до кінця 1930-х рр., другий — з початку 40-х до середини 80-х рр. ХХ ст., третій — з другої половини 1980-х до здобуття Україною незалежності і четвертий — з 1991 р. до сьогодні.

Перші наукові праці з'явилися безпосередньо в ході боротьби з дитячою безпритульністю. Автори цих робіт найчастіше були учасниками подолання дитячої безпритульності, доповідачами на конференціях та нарадах освіти. Серед цих авторів були науковці, педагоги, партійні, державні та громадські діячі.

У 20-х – 30-х рр. ХХ століття з'являються праці А. Лозинського та Г. Салька, в яких відображений процес подолання дитячої безпритульності в Україні, зазначаються не тільки історичні, але й правові, соціологічні, педагогічні та психологічні аспекти проблеми.

Викликають інтерес твори представників української діаспори Г. Ващенко та С. Сірополька, в яких автори вказують на причини ди-

тячої безпритульності та у її масовості звинувачують саме радянський уряд.

Сорокові – вісімдесяті роки ХХ століття — це другий період висвітлення даного питання в історіографічній спадщині. Він характеризується появою перших педагогічних та історичних дисертаційних досліджень. У працях цього періоду, поряд із багатим фактичним матеріалом, акцент зроблено на значення ролі комуністичної партії в процесі подолання дитячої безпритульності. Даним проблемам в Україні присвячені дослідження А. Гусака та В. Чуба.

Третій період історіографії означеної проблеми почався з часів перебудови в СРСР в цілому, та в УРСР — зокрема. Він пов'язаний з новими розвідками вчених-істориків С. Кульчицького і Є. Штаталіної, О. Мовчан та появою перших критичних робіт щодо визначення місця дитини в суспільно-політичних процесах 20-х – 30-х рр. ХХ століття.

У 1991 р. темі подолання дитячої безпритульності в Україні присвячені дисертаційні роботи українських істориків І. Діптан, А. Зінченко, І. Іщенко та педагогів А. Тютюнник, В. Виноградової-Бондаренко.

Дані чотири періоди дослідження цієї проблеми характеризуються появою досліджень, які висвітлюють безпритульність і політику радянської держави щодо боротьби з безпритульністю неповнолітніх у загальнодержавних масштабах колишньої УРСР. І хоча праці здебільшого носили спочатку інформаційну, а потім і пропагандистську спрямованість, вони все ж таки є цінним історико-педагогічним здобутком. Перспективними для вивчення залишаються питання повсякдення безпритульних дітей, боротьба з правопорушеннями неповнолітніх та аналіз регіональних, місцевих особливостей подолання дитячої безпритульності.

Бабич Марина

(Змійвська ЗОШ І–ІІІ ступенів № 2 імені І. П. Волка)

АРХЕОЕТИМОЛОГІЧНИЙ МЕТОД У КРАЄЗНАВЧОМУ ДОСЛІДЖЕННІ (НА ПРИКЛАДІ м. ЗМІЇВ)

Історію краєзнавства та його культуру можна відтворити тільки на основі узагальнення даних великої кількості археологічних, історичних, лінгвістичних, етнографічних і фольклорних джерел в ці-

лісну картину. Істотних успіхів в цьому напрямі досягли дослідники, чий основний метод — археоетимологія. Цей метод, був винайдений і застосований в кінці ХХ століття всесвітньовідомим археологом, етнографом і культурологом американкою литовського походження — Марією Гімбутас.

Наукова новизна — вперше досліджено назву міста Зміїв на основі археоетимологічного методу.

Актуальність даної теми обумовлена важливістю дослідження назви міста Зміїв через археоетимологічний метод, як метод суміжних наук.

Зокрема, в своїх історичних працях харківський етимолог А. Ярепченко, досліджуючи походження назви «Зміїв», пише: «коренні «зм» та «зем» належать іменникові індосввропейського походження «земля» (земья) із значенням «та, що носить на собі». Короткий прикметник від іменникового походження «змій» (із значенням «земний», «той, що повзає по землі») пізніше став іменником, а потім утворив форму присвійного прикметника, звідки й походить власна назва».

За дослідженнями історика О. Дьоміної, назва Зміїв засвідчує зв'язок воїнської традиції козаків пов'язаної з передхристиянським «поганським» культом. Змія є одним із символів воїнів і, крім того, вона пов'язується з козацьким культом Діви-Марії.

Про виникнення назви «Зміїв» є декілька цікавих легенд. Одна з них розповідає: «В давні часи в хащах і непрохідних болотах жив крилатий Змій. Данину Змій переважно брав малими дітьми та красунями-дівчатами. На ту пору виріс хоробрий молодець — Альоша Попович. Богатир спромігся втопити Змія Горинича у морі. Ось відтоді і простяглися від Донця до самого синього моря Змієві вали. А місце, де жив Змій, назвали Змієвим».

При вивченні назви міста Зміїв використовувалися такі методи дослідження як археоетимологія; аналіз і систематизація наукової літератури за тематикою дослідження; опрацювання публіцистичної літератури.

Таким чином, використовуючи археоетимологічний метод, на прикладі походження назви міста Зміїв можна зробити висновок, що даний метод є сучасним та актуальним і його можна використовувати при будь-яких інших історичних дослідженнях.

Баров Володимир*(НДУ імені Миколи Гоголя)*

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ МАТЕРІАЛІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ 1918–1921 рр. (ПРОБЛЕМА ТОПОНІМІКИ)

На сьогодні все більш актуальними стають дослідження з різноманітних аспектів історії Української революції 1917–1921 рр. Деякі є малодослідженими або потребують додаткового вивчення. Одним з них є історія селянського повстанського руху 1918–1921 рр. Складність полягає у всебічному та комплексному вивченні цього руху, який розгортався на теренах різних регіонів, відрізняючись певною специфікою.

Проблему, зокрема, становить визначення територіальних меж дій тих чи інших загонів, локалізація місць їхніх боїв, встановлення коректності вжитих у джерелах назв населених пунктів, співвідношення тогочасної та сучасної місцевої топоніміки з метою уникнення помилок при дослідженні повстанського руху 1918–1921 рр. Залучення накопичених краєзнавчих матеріалів, результатів окремих краєзнавчих та мікро-історичних досліджень, фондів місцевих краєзнавчих музеїв може допомогти дослідникам у встановленні фактів, які за інших обставин залишаться непоміченими, що у свою чергу може вплинути і на висновки наукового дослідження в цілому. Особливу користь становило б створення загальної бази даних повстанського руху по тогочасним регіонам його активності, з'ясування відповідності топонімів відомих за джерелами, що збереглися (зокрема, радянського походження, які часто фіксували місцеву топоніміку неточно) з тими, що існували у той час.

Принагідно це дозволить створити мапи, які відображатимуть діяльність тих чи інших повстанських загонів як більш-менш відомих, так і майже невідомих. Вирішення поставленої проблеми є актуальним для поглиблення досліджень повстанського руху, їхньої верифікації, належного вшанування подій та пам'яті учасників Української революції 1917–1921 рр.

Новизна проблеми полягає у всебічному залученні краєзнавчих матеріалів для з'ясування місцевої топоніміки та географії повстанського руху з подальшою систематизацією та узагальненням здобутої інформації для наукового та суспільного вжитку.

Вищеозначена проблема знайшла своє повне чи часткове відображення у працях відомих дослідників селянського повстанського руху 1918–1921 рр. таких, як Д. Архірейський [1], В. Верстюк [2], М. Ковальчук [5], Р. Коваль [3; 4], В. Лободасв [6], Ю. Митрофаненко [7], І. Лиман та В. Чоп [8], які склали історіографічну базу представленої розвідки. Вирішення дослідницьких завдань спонукало вищезгаданих науковців звертати увагу на активне використання краснзнавчих матеріалів. Варто відзначити роботу Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1919 рр.», в якій автор намагається аналітично систематизувати та узагальнити повстанський рух зазначеного періоду.

Отже, можна зробити висновок, що дослідження історії повстанського руху 1918–1921 рр. потребує залучення краснзнавчих матеріалів задля вирішення проблем пов'язаних з територією дій тих чи інших повстанських формувань, їхньої локалізації та географії. Вирішити цю проблему неможливо без співвідношення місцевої топоніміки з топонімами з відомих джерел, які могли бути передані їх авторами неточно.

Примітки:

1. Архірейський Д. В. Махновська веремія: Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. / Д. В. Архірейський. — К.: Темпора, 2015. — 296 с.
2. Верстюк В. Антикомуністичний повстанський рух і диктатура пролетаріату: історія протистояння / В. Верстюк // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В. Ф. Верстюк. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 406 с. — С. 308–343.
3. Коваль Р. М. Отаман Зелений: Історичний нарис / Р. М. Коваль. — К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. — 464 с.
4. Коваль Р. М. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / Р. М. Коваль. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 615 с.
5. Ковальчук М. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) / М. Ковальчук // Український історичний журнал. — 2009. — Вип. 5, (№ 488). — 241 с. — С. 106–121.

6. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. / В. М. Лободаєв. — К.: Темпора, 2010. — 672 с.
7. Митрофаненко Ю. С. Українська отаманщина 1918–1919 рр. / Ю. С. Митрофаненко. — 237 с.
8. Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. — 478 с.

Білинська Ірина

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

ЯМНИ КРЕМАЦІЙНІ ПОХОВАННЯ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БАСЕЙНІ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Салтівська археологічна культура VIII–X століть у верхній течії Сіверського Дінця представлена різними типами пам'яток, на сьогодні досить добре дослідженими. Серед поховальних пам'яток салтівської культури, яка репрезентує різні етнічні групи населення Хозарського каганату, особливе місце займають могильники та окремі поховання, здійснені за обрядом тілоспалення. Хоча могильники з тілоспаленнями є відмінною ознакою Донецького регіону лісостепового варіанту салтівської культури і складають вагомую частку серед поховальних пам'яток, поки що немає достатньо впевненого їхнього хронологічного й етнічного визначення. Головними аспектами вивчення могильників є антропологічні матеріали та речі в похованнях. У випадку з тілоспаленнями, дослідження тіла стає неможливим, тому на перший план виходить саме речовий склад поховання.

До могильників із кремаційним обрядом поховання у басейні верхньої течії Сіверського Дінця відносяться такі могильники, як Сухомольшанський, Новопокровський, П'ятницький, Кочетокський, Красногірський та Мохначанський.

Наша робота ставить за мету дослідити й систематизувати дані про ці кремаційні могильники та супровідний інвентар.

У ході роботи було встановлено, що саме у лісостеповій зоні салтівської культури на Сіверському Дінці зосереджена найбільша кількість могильників з кремаційними похованнями. Етнічна приналежність

цих поховань і навіть цілих могильників все ще залишається невідзначеною і дискусійною. Дослідники розходяться в думках і висувають кілька можливих версій етнічного походження кремаційних поховань, а саме розглядаються тюркська, угорська, іранська, хозарська та слов'янська. Щодо етнічної інтерпретації кремаційних поховань дослідники поділяються на дві групи: прихильників слов'янської і неслов'янської приналежності похованих. Тому для вирішення цього питання важлива роль відводиться вивченню поховальної обрядності, конструкції та облаштування поховальних споруд і вивченню та аналізу речового матеріалу, що супроводжує салтівські кремаційні поховання. Також у світлі нових відкриттів уважного вивчення за-слуговує культура та поховальна обрядовість населення, яке мешкало на території басейну верхньої течії Сіверського Дінця у досалтівський час. У місцевому населенні багато дослідників вбачають племена ранніх слов'ян — антів. Тому існує велика ймовірність того, що салтівське населення, яке практикує обряд кремації померлих — це потомки місцевих досалтівських східно-пеньківських племен, які потрапили в сферу впливу й увійшли до складу Хозарського каганату. Наприклад, розвідками Б. А. Шрамка, В. К. Міхеєва, О. Г. Дяченка та Ю. В. Буйнова в долині Дінця та на його притоках була відкрита група пам'яток з керамікою пеньківського типу. Значний масив подібних пам'яток був відкритий А. Г. Николаєнком в лісостеповому Приосколлі. Також відома низка поселень, де пеньківський шар перекритий салтівським, продовжуючи його, або навіть співіснуючи з ним якийсь час. Були знайдені пеньківські могильники третьої чверті VII ст., поряд з якими з'являються салтівські некрополі з кремаціями.

Подальше вивчення і аналіз речового матеріалу з кремаційних поховань салтівсько-маяцької культури дозволить вирішити ті питання, які на сьогодні все ще залишаються дискусійними.

Білоус Поліна
(ХДАК)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОГО САЛТОВА ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ МУЗЕЇФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ

Харківська область має багато пам'яток історії та археології, які можуть бути центрами регіонального туризму. Основна проблема,

яка заважає їм — поганий стан пам'яток та непристосованість території до відвідування туристами. Однією з таких пам'яток є музей-заповідник у Верхньому Салтові який вже скоро святкуватиме 120-річчя з початку археологічних досліджень.

За роки розкопок було зібрано значний археологічний матеріал, з якого ми можемо дізнатися про різноманітні аспекти життя людей у VIII–X століттях. На основі цих даних можна розробити проект музеєфікації та створити музей під відкритим небом поруч із вже існуючим. Він реконструюватиме життя та побут людей, що допоможе відвідувачам зануритися в епоху та уявити, як жили і чим займалися мешканці Верхнього Салтова в той час.

Проблемами Верхньосалтівського археологічного комплексу за весь час його досліджень займалося чимало вчених. Серед них слід відзначити С. А. Плетньову, Б. А. Шрамка, М. І. Артамонова, О. В. Іченську, Г. Є. Свистуна, М. В. Хоружу та В. С. Аксьонова.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на майже безперервні археологічні дослідження пам'ятки, в історії Верхнього Салтова наразі існують «білі плями» та дискусійні питання, на які поки не знайдені відповіді. В той же час така «аура загадковості» може піти на користь пам'ятці, адже туристів завжди притягує щось загадкове та незвідане.

Прикладом такої загадки є питання про наявність веж і зовнішній вигляд фортеці у Верхньому Салтові. Про них писав ще В. А. Бабенко, а у 1959–1961 роках їх залишки вивчала О. В. Іченська. Але харківський археолог Г. Є. Свистун у своїй статті «Фортифікация городища Верхний Салтов» ставить під сумнів ці висновки. Він звертає увагу на те, що на всіх пам'ятках Салтово-Маяцької культури у лісостеповій зоні не було виявлено таких споруд, а матеріал, з якого зведено городище (пісковик), мало придатний для будівництва веж, та й загалом високих стін.

Ще одна тасмниця — хто заснував цю культуру. Найбільший внесок у створення та розвиток культури внесли племена північнокавказьких аланів, які приблизно у середині VIII століття були переселені центральною владою Хазарії з Північного Кавказу до лісостепової зони Сіверського Дінця та Осколу. На думку М. І. Артамонова, археологічна культура була створена народами, які входили у Хазарський каганат: аланами, болгарами та хозарами. Ряд дослідників вказує на проживання слов'ян на цій території. Доказом цього є залишки печей, знайдені у декількох напівземлянках та натільні хрестики, які іноді знаходять у похованнях.

З поховань носіїв Салтово-Маяцької археологічної культури ми можемо зробити висновок, що населення любило прикрашати свій одяг литими і штампованими бубенцями, нашивками з дрібних бус, литими бляхами з бронзи або срібла. Але про сам одяг салтівців та їхній зовнішній вигляд судити важко. Тільки в окремих випадках у Верхньосалтівських катакомбах вдається простежити просочені окисом металу обривки вовняної тканини і тканин з рослинного волокна. Загалом одяг реконструюють за аналогами з кочових культур, близьких до Верхнього Салтова.

Крім зазначених вище проблем, дослідниця М. В. Хоружа виділяє ще такі, досі недосліджені питання:

- 1) час виникнення городища;
- 2) етнічний склад населення, що проживав у фортеці та поруч з нею;
- 3) характер взаємовідносин між носіями катакомбного поховально-го обряду та ґрунтовими похованнями з Нетайлівки;
- 4) час припинення існування городища і причини цього;
- 5) доля населення після занепаду Верхнього Салтова.

Висновки. Як ми бачимо, історія пам'ятки у Верхньому Салтові на сьогоднішній день має багато «білих плям». Але даних з археологічних розкопок загалом достатньо, щоб створити музей під відкритим небом, який відтворюватиме життя людей на цій території у VIII – X століттях.

Невирішені питання в історії цієї археологічної культури, при правильно розробленій маркетинговій стратегії, у майбутньому можуть позитивно впливати на відвідуваність пам'ятки. Адже найбільші потоки туристів збирають саме пам'ятки, оповиті ауурою загадковості та міфічності.

Губанова Аліна
(НУЦЗУ)

ОЛЕКСА ТИХИЙ — ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТ-ПРАВОЗАХИСНИК ДОНБАСУ

Дослідження руху дисидентів-правозахисників на Донбасі за умов сучасного розвитку українського суспільства набуває особливого зна-

чення. Боротьба з радянською тоталітарною системою за часів існування СРСР була справою дуже небезпечною, часто смертельною. Але деякі українці Сходу України, зокрема на Донеччині, жертвуючи власною волею, кар'єрою, життям повставали проти радянського «руського миру». Досвід їх боротьби за свої права та права інших, безумовно, має бути досліджений на сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства. Сучасні українці мають більше знати про боротьбу українських дисидентів другої половини XX століття, зокрема про Олексія Івановича Тихого — відомого борця за права людини Донбасу. Молодь повинна брати приклад з них, вчитися відстоювати власні права та власну державу. Ми бачимо, трагічні наслідки «неборотьби» деяких громадян України проти Росії у окремих регіонах Донецької та Луганської областей. Щоб не допустити подібного у подальшому в Україні, необхідно, в тому числі, більше знати про боротьбу українців-інтелектуалів з радянсько-російським режимом у період «застою», яскравим прикладом яких є Олекс Тихий. Про Олексія Тихого написано достатньо багато наукових розвідок, але ми хотіли б висвітлити його особливості його життя та діяльності у контексті виховання патріотизму у сучасній молоді Східної України. Робота заснована на спогадах О. Тихого та його близьких людей. В роботі використовувалися історико-порівняльний, історико-біографічний методи дослідження.

З гордістю називав себе Тихий українцем і пишався цим. У 1972 році в статті «Думки про рідний Донецький край» він писав: «Я — українець. Не лише індивід, наділений певною подобою, умінням ходити на двох кінцівках, даром членороздільної мови, даром творити і споживати матеріальні блага. Як громадянин СРСР, і як «советский человек» і передусім як українець, я — громадянин світу, не як безбачченко-космополіт, а як українець. Я — клітина вічно живого українського народу. Окремі клітини будь-якого організму відмирають, але організм живе. Окремі люди рано чи пізно так чи інакше вмирають, а народ живе, бо народ безсмертний. (...) Люблю свою Донеччину, її степи, байраки, лісосмуги, терикони. Люблю і її людей, невтомних трудівників землі, заводів, фабрик, шахт». Олексієві Івановичу було притаманне загострене почуття патріотизму.

Олекс Тихий був безмежно відданий своєму народові, готовий для нього на жертви й подвиги. У листі українських політв'язнів, авторами якого були О. Тихий і В. Романюк зазначається: «Українці —

один з найбільш свободолюбних, демократичних за своїм життєвим укладом, трудолюбних і миролюбних народів світу. Понад 300 років трагічна доля його в умовах поділу між міцними сусідами (Росія, Польща, Австро-Угорщина, Румунія, Чехо-Словаччина), при інтенсивних намаганнях асиміляції, не знищила прихованих українцем мови, віри, традицій, прагнення до незалежності й демократії. Україна мусить стати незалежною, демократичною, духовно багатою, матеріально забезпеченою, з високим рівнем розвитку освіти, науки, національною за суттю, змістом і формою культури державою». Автори цього листа свідомо уявляли на що йдуть, що їх чекає. Вони були готові на все, але не зрікалися своїх ідеалів і принципів.

Олекса Тихий був справжнім борцем-правозахисником Донецького краю, він не зламався під важкістю життєвих обставин, не зрадив своїм українським ідеалам. Його діяльність, його життя може бути яскравим патріотичним прикладом для сучасної молоді Східної України.

Гузенко Василь
(*КДАУС*)

ИСТОКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЦЕРКОВНОЙ АРХЕОЛОГИИ НА СЛОБОЖАНЩИНЕ

В 1877 году начинается оживление провинциальной историографии, со стремлением к изучению украинской старины и народности, которое возникает как продукт происходившего стремления к развитию национального самосознания в самом обществе на почве изучения отечественной истории. Интерес к историческим исследованиям в разных городах проявился по-разному, в зависимости от местных условий. В одних регионах возникли архивные комиссии, в других — главными работниками выступали церковно-археологические комитеты, в третьих — Общества изучения родного края; занимались историей статистические комитеты, возникали археологические и исторические музеи, вокруг которых группировались местные любители истории.

История возникновения и развития церковной археологии на сегодняшний день остается актуальной. Причиной этому является вос-

становление сведений о церковных древностях, большинство из которых были утеряны по различным обстоятельствам.

В начале XIX века на территории Украины постепенно обретают популярность историко-археологические общества. В это время в Западной Европе археология выделяется в отдельную самостоятельную научную дисциплину.

Духовенство издавна тщательно заботилось о прочности храмов, их пригодности к богослужению. Церковные власти в официальных заявлениях признавали, что памятники церковной старины нуждаются в сохранении, о чем Святейший Синод в 1865 и 1878 гг. напоминал епархиальным архиереям. Информация о проекте охраны памятников первого (московского) археологического съезда (в 1869 г.) была опубликована в «Листке для Харьковской епархии», издававшегося при журнале «Вера и Разум». В постановлениях и распоряжениях Святейшего Синода постоянно декларировалось бережное отношение к памятникам церковной старины.

К концу XIX в. образованные представители духовенства создали значительное количество историко-статистических описаний и очерков истории храмов и монастырей, полный перечень которых составил бы длинный библиографический список. В то же время Православная церковь и государственная власть были заинтересованы в издании трудов, посвященных храмам и монастырям епархий, поскольку это укрепляло их авторитет, утверждало влияние на население страны, вызывало уважение общества к духовенству.

Однако, в XIX – начале XX в. роль официальной Православной церкви в деле обретения памятников не была однозначной. Этот вопрос был поднят в пояснительной записке к «Проекту правил о сохранении исторических памятников» (в 1877 г.), подготовленного комиссией, возглавляемой товарищем министра внутренних дел, статс-секретарем, князем Алексеем Лобановым-Ростовским.

Таким образом, формированию церковной археологии в отдельную отрасль общей археологии на Слобожанщине способствовал интерес исследователей к изучению церковных древностей. Поэтому и сегодня является важным исследование истории церковной археологии на нашей земле, что является одной из составляющих приобщения человека к историческому наследию Церкви.

Джура Яна

(ЧНУ імені Богдана Хмельницького)

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ТУРИСТ» ТА «ВІДВІДУВАЧ»

Особливістю розвитку туризму на сьогоднішньому етапі є його значна популярність та, водночас, відсутність єдності у трактуванні базових термінів і понять. Зокрема, такі терміни, як «відвідувач» і «турист» міцно вкоренилися в професійний та побутовий лексикон, однак, почали використовуватися без належного розуміння суттєвих властивостей, зв'язків і співвідношень між ними.

На основі аналізу наукової літератури, присвяченої питанням туризму, було досліджено співвідношення термінів «турист» та «відвідувач».

Структурний аналіз, систематизація науково-методичних матеріалів, порівняння та опис досліджуваних термінів.

Сучасні терміни «турист» та «відвідувач» пройшли тривалу еволюцію, яка до теперішнього часу ще не закінчена та викликає низку запитань, що є причиною значної зацікавленості науковців у даній сфері. Закон України «Про туризм» трактує термін «турист» як особу, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін [1]. Зазначимо, що в Законі України «Про туризм» термін «відвідувач» не трактується.

Проаналізувавши наукові праці фахівців у туристичній сфері, відзначасмо, що терміни «турист» та «відвідувач» не мають певних чітких розмежувань в їх трактуваннях. Визначення «відвідувач — особа, яка, здійснюючи подорож, тимчасово знаходиться поза місцем постійного проживання» [3], а також «відвідувач (візитер) — людина, яка приїхала до іншої країни і має будь-яку мету, крім заробітку від своєї професійної діяльності» [6, с. 271], ніяк не суперечать з поданим раніше визначенням терміну «турист» і, на нашу думку, є тотожним.

Сьогодні у міжнародній практиці широко використовується визначення, яке було вироблене на Міжнародній конференції зі статистики подорожей і туризму (Оттава, 1991 р.) і схвалене Всесвітньою

туристською організацією (ВТО) і Статистичною комісією ООН. Відповідно до нього, турист — це відвідувач, тобто «особа, яка подорожує і здійснює перебування в місцях, що знаходяться поза межами його звичного середовища, впродовж не більше 12 місяців із будь-якою метою, окрім заняття діяльністю, яка оплачується із джерел у місцях, які відвідуються» [5, с. 6]. Запропоноване визначення дозволило чіткіше окреслити ту частину осіб, які подорожують, що виступає об'єктом статистичних досліджень у туризмі. Виходячи з цього, у підсумкових документах Оттавської конференції та технічних посібниках ВТО турист визначається як «відвідувач». Саме це поняття рекомендується використовувати як основне в статистиці туризму.

Таким чином, розбіжності та суперечності, що можуть мати місце при ідентифікації даних базових понять як об'єкта туризму, на основі проведеного аналізу дозволили трактувати їх як тотожні, а також поглибити термінологічний апарат туристичної сфери.

Примітки:

1. Закон України «Про туризм» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>
2. Височан О. С. Співвідношення понять «подорожуючий», «відвідувач» і «турист»: міжнародний обліково-статистичний підхід [Електронний ресурс] / О. С. Височан // Бізнес Інформ. — 2013. — № 3. — С. 200-206. http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2013_3_36
3. Любіцева О. О. До питання термінології в туризмі / О. О. Любіцева // Географія та туризм. — 2010. — № 3. — С. 9.
4. Брик С. Д. Динаміка іноземного туризму в Україні та Німеччині за даними 2000–2010 рр. [Електронний ресурс] / С. Д. Брик. — Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=gt_2011_14_15
5. Александрова А. Ю. Международный туризм / А. Ю. Александрова. — М.: Аспект-Пресс, 2002. — 470 с.
6. Карягін Ю. О. Маркетинг турпродукту / Ю. О. Карягін, З. І. Тимошенко, Т. О. Демура, Г. Б. Мунін. — К.: Кондор, 2009. — 394 с.

Ільїн Вадим, Разінкова Ніка
(ХНМУ)

СТУДЕНТСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ІВАНА ЛИПИ

В різний час на медичному факультеті Харківського університету навчалися відомі революціонери О. Богданов, Ю. Пілсудський, О. Сурік — учасники Української революції. Цей цікавий факт майже не доповнюється відомостями про роль, яку університет відіграв в долі майбутніх політичних діячів. Водночас, досліджуючи вікові компоненти біографії, можна скласти уявлення про певний період історії та середовище, що формувало погляди особи.

Ми спробували реконструювати студентський період життя одного з засновників Братства тарасівців, міністра УНР Івана Львовича Липи.

Інформацію про роль І. Липи в організації Братства, про викладачів, які могли вплинути на формування його світогляду, містять праці С. О. Наумова та С. І. Посохова [1; 2]. Відомості про викладачів-медиків, у яких навчався І. Липа, вдалося віднайти у спогадах його сучасника Н. З. Умікова [3, с. 17-23]. Уявлення про особливості студентського життя епохи дала праця І. С. Посохова [4].

І. А. Липа народився 1865 р. в Керчі. Ймовірно, на формування національної свідомості І. Липи вплинула мати, яка походила з козацького роду й розмовляла українською [5, с. 197]. У 1888 р. І. Липа вступив до медичного факультету Харківського університету. Саме у Харкові юнак почав відвідувати українські зібрання й купувати українські книжки.

Медичні предмети в той час викладали: основоположник біохімії О. Я. Данилевський і майбутній засновник Органотерапевтичного інституту В. Я. Данилевський, офтальмолог Л. А. Гіршман, піонер застосування антисептиків, хірург В. Ф. Грубе, майбутній засновник харківської швидкої допомоги І. М. Оболенський, ініціатор застосування місцевої анестезії В. К. Анреп, засновник вітчизняної антропометрії В. П. Крилов, засновник фізичної хімії М. М. Бекетов [3, с. 19]. Попри такий «зірковий склад», І. Липа віддавав перевагу не медичній науці, а політиці. Тим паче, що й гуманітарні дисципліни викладали фахівці першої ваги.

Мовознавець О. О. Потебня на час вступу І. Липи до університету продовжував працювати в українофільській громаді Харкова [2, с. 59]. Молодими професорами стали М. Ф. Сумцов і Д. І. Багалій. Завдяки зусиллям М. Ф. Сумцова, міська дума 1903 р. взяла участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві [там само, с. 60]. Саме М. Ф. Сумцов першим в Російській імперії почав читати лекції українською [там само, с. 64]. Завдяки Д. І. Багалію, якого згодом обрали ректором, при університеті впродовж 1907–1911 рр. існувала Українська студентська громада [там само, с. 66].

Прикладом впливу викладачів була заборона М. Ф. Сумцову захищати дисертацію з огляду на те, що вона може викликати студентські заворушення [там само, с. 58].

Однак, вплив згаданих особистостей на І. Липу не слід перебільшувати, оскільки він та його однодумці невдовзі рішуче порвали з аполітичним українофільством. Також тогочасною тенденцією була еволюція відносин між студентами й викладачами у бік безособистісних [4, с. 173].

Нетиповим, зважаючи на переважно соціалістичні симпатії студентства, був вибір І. Липою політичної орієнтації. Це поставило у незручне становище радянську історіографію, яка вимушена була назвати І. Липу одним з керівників робітничих соціал-демократичних гуртків у Харкові [6, с. 109].

До політичної діяльності студентів штовхало й обмеження їхніх прав університетським статутом 1884 р. [там само, с. 171-178]. Наприклад, саме обмеження права на пересування можна пояснити те прикриття у вигляді здійснення статистичних робіт, яке використали майбутні братчики, щоб відвідати могилу Т. Шевченка [1, с. 7-8; 4, с. 171].

Надалі І. Липа став неформальним лідером центрального харківського осередку Братства, взяв участь у з'їзді організації в Києві, зробив головний внесок у створення «Символу віри молодих українців» [1, с. 9-10, 12, 15].

Інший студент медичного факультету та член Братства тарасівців Я. Я. Трутовський переховував у себе отриману з Галичини безцензурну літературу [2, с. 59]. Саме її невмілий транзит дозволив поліції викрити харківський осередок у 1893 р. [1, с. 19]. Після тринадцяти місяців ув'язнення І. Липа отримав вирок, що забороняв протягом трьох років жити в центральних губерніях [5, с. 197]. І. Липа закінчив 1897 р. Казанський університет, де поновлювали навчання й інші ві-

драховані за революційну діяльність харківські студенти. Подальша доля І. Липи була пов'язана з Одесою та Західною Україною.

Перспективним є вивчення напроцуд широких зв'язків І. Липи з діячами української інтелігенції.

Примітки:

1. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). 2006. 344 с.
2. Наумов С. О., Посохов С. І. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст. Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 56-70.
3. Історія в історіях: харків. вища мед. шк. у спогадах, документах і фотографіях. Х.: ХНМУ, 2015. 552 с.
4. Посохов І. С. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Х.: Раритети України, 2013. 276 с.
5. Половець В. Іван Львович Липа — громадський і політичний діяч (до 150-річчя з дня народження). Сіверянський літопис. 2015. № 6. С. 197-201.
6. Харьковский государственный университет А. М. Горького за 150 лет. Х.: Изд-во Харьк. ун-та. 1955. 386 с.

Ісаєва Анна

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

МАРКЕРИ МОДЕРНОСТІ В ОБРАЗАХ ХАРКОВА

другої половини XIX – початку XX ст.

В центрі дослідження знаходяться листівки з образами міста Харкова, на яких зображуються досягнення модернізації другої половини XIX – початку XX ст. Метою є проаналізувати елементи модернізації, що були представлені на листівках з видами Харкова. Для цього було сформовано базу даних, яка містить понад 100 найменувань.

Використані джерела відносяться до одного з видів ізографічних документів, що є іконографічними за характером знакових засобів фіксування та передачі інформації. Їхньою головною ознакою є змен-

пене або збільшене зображення реальних або уявних об'єктів за допомогою іконографічних знакових прийомів. Листівка — це аркушеве видання одна сторона якого є репродукцією, малюнком або фотографією, а інша може використовуватися для тексту або листа. Для листівок існує чітко визначений формат — 105x148 мм, 90x140 мм та подібні від них. Листівка як вид ізографічного документа має свої власні класифікації, як за матеріальною, так і за жанровою складовими. В дослідженні увага приділяється жанровим відмінностям, за якими листівки поділяються на: листівки приватного типу, вітальні, релігійного характеру, інформаційно-зображальні, жартівливі. В межах дослідження аналізуються листівки вітального та інформаційно-зображального типу.

До бази даних було застосовано порівняльно-статистичний та кількісний методи аналізу. Варто зауважити, що дослідження репрезентації елементів модернізації міського простору на матеріалах листівок м. Харкова як окреме дослідницьке завдання в історіографії не ставилося. Проте, це дослідження спирається на здобутки сучасних науковців Дж. Елкінса, П. Вірільйо та М. Баля. В своїх роботах вони презентували нові концепції візуального повороту, актуальні в умовах сучасного сприйняття реальності. К. Лінч розглядає урбаністичний простір як соціокультурне явище. З джерелознавчої точки зору важливими є роботи Ю. Палехи та Н. Леміш. Окремо слід назвати Л. Замятіна «Образ міста як категорія історичних досліджень», який досліджує урбаністичний простір з перспективи історичної науки.

В результаті модернізаційних процесів у містах почали з'являтися зміни в архітектурному стилі, технічні новації, електрифікація, перехід до механічних транспортних засобів тощо. Як уже зазначалося, для дослідження було сформовано базу даних з понад 100 листівок. Важливим є те, що дана сукупність не є генеральною вибіркою та залишає питання репрезентативності відкритим. Проте, метою дослідження є не встановлення кількості, а виявлення окремих маркерів модернізації Харкова, представлених на листівках другої половини XIX — початку XX ст.

Таким чином, на листівках Харкова другої половини XIX — початку XX ст. було відображено наступні маркери модернізації: лінії електропередач, ліхтарі та трамвайні колії; модерн в архітектурі, представлений на листівках із зображенням театрів, адміністративних установ та центральних видів Харкова; зміни в транспортних засобах можна

прослідкувати на зображеннях трамваїв. Масове тиражування таких листівок є свідченням про спеціальні практики саморепрезентації Харкова як модернізованого/модерного міста. Проте, в дослідженні представлені й листівки, на яких процеси модернізації зовсім відсутні: наприклад, зображення старих будівель, релігійних споруд, або просто панорами вулиць.

Іськов Ігор

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ КАТАКОМБНИХ МОГИЛЬНИКІВ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ р. СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ

Для аланського населення салтівської культури середини VIII–IX ст. були характерними катакомбні могили. Серед дослідників салтівської культури ці поховальні споруди отримали назву «катакомби». Типова для салтівської культури катакомба складалася з декількох елементів: дромосу, лазу (входу у поховальну камеру) та самої поховальної камери, яка призначалася як для одиночного, подвійного, потрійного, так і для колективного поховання, де кількість небіжчиків була більшою, ніж три.

Соціальний склад населення салтівської культури почали досліджувати майже одночасно з відкриттям культури і на цей час існує кілька точок зору на цю проблему. Один з них запровадила С. О. Плетньова, яка за матеріалами Дмитріївського могильника виділила два класи: перший — землероби, ремісники, бідні кочовики, другий — родова аристократія. Г. Є. Афанасьєв також виділив два ранги: чоловіків першого рангу назвав терміном «алдар», до яких відносив військових ватажків, а вільних общинників відніс до другого рангу, які отримали назву «афсад». У своїй роботі Г. Є. Афанасьєв вперше для матеріалів поховальних комплексів катакомбних могильників використав методи факторного і кластерного аналізу. Власне, за допомогою кластерного аналізу він виділив дворянську структуру війська. Поховання I рангу поділялися на 2 групи: 1 А — ватажок воїнів першого і другого рангів — «сотник» та 1 Б — група воїнів першого рангу — «десятники». Другий ранг також поділяється на 2 групи: II А — вища група воїнів другого рангу та II Б — низи воїнів другого рангу.

У даній роботі було здійснено спробу аналізу 85 катакомб Дмитріївського, Рубіжанського, Верхньо-Салтівського та Старо-Салтівського могильників, значна частина з яких не була доступна Г. С. Афанасьєву. Саме цим, а також спробою пов'язати рангову структуру війська з типом поховальних споруд, визначається наукова новизна дослідження.

За співвідношенням кінського спорядження та поховань коней на катакомбних могильниках території верхньої течії р. Сіверський Донець було виділено наступні типи катакомб:

Тип I. Поховання з конем в дромосі катакомби, що представлені двома варіантами. Варіант А. Поховання супроводжує ниша-тайничок з кінським спорядженням (катакомби № 82 та 106 Дмитріївського могильника). Наприклад, праворуч від входу у камеру катакомби № 82 було зроблено нишу-підбій, у якій покладено кінський начальник, оголів'я, стремена та вудила. Наведені поховання важко пов'язати з конкретним похованням людини. Наприклад, катакомба № 82 є зруйнованою, тому матеріал катакомб не був використаний при здійсненні аналізу. Варіант Б. До цього варіанту відносяться всі інші поховання з конем в дромосі (катакомби № 45, 151, 126, 82, 44, 110, 62, 173), які не супроводжуються тайничком для кінського спорядження.

Тип II. Окремі поховання коней. Даний тип поховань коней є характерним для Верхньо-Салтівського, Старо-Салтівського та Рубіжанського могильників. На території лісостепового варіанту салтівської культури даний тип неможливо пов'язати з конкретним похованням людини, проте на могильнику Даргавс у Північній Осетії поховання коней пов'язані із похованням людини у катакомбі.

Тип III. Катакомбні поховання, у яких наявність коня символізує елементи кінського спорядження. Даний тип представлений двома варіантами. Варіант А. Катакомби з тайничком для кінського спорядження, зробленого у підлозі поховальної камери (катакомба № 25 III Верхньо-Салтівського могильника та катакомба № 93 IV Верхньо-Салтівського могильника). Варіант Б. Катакомби, поховання яких супроводжувалися кінським спорядженням, проте без тайничка (катакомби № 5, 52, 23 та 94 Дмитріївського могильника).

Початковим етапом було створення таблиці на основі опублікованих матеріалів з розкопок даних некрополів та звітної документації. До таблиці увійшли дані про елементи кінського спорядження (кінські начальники, прикраси ременів зброї та оголів'я, стремена та вудила), зброю (шаблі, бойові сокири, луки, колчани, стріли), поясну гарнітуру

ру, а також тесла мотижки, що не відносяться до зброї, але входять до складу інвентарю 34 катакомб. Варто зауважити, що Г. Є. Афанасьєв також використовував дану категорію інвентарю при аналізі комплексу озброєння аланського населення салтівської культури. При дослідженні військових поховань в соціологічному аспекті варто дотримуватися загальноприйнятого припущення, що поховання воїна більш високого рангу супроводжується розширеною кількістю специфічних для цієї категорії поховань речей. В той же час інвентар поховань воїнів більш низького рангу повинен супроводжуватися меншою кількістю інвентарю.

Наступним етапом дослідження катакомбних поховань став факторний аналіз, що дозволив знайти взаємозв'язок між значеннями змінних. Після побудови квадратної матриці кореляцій між кожною парою ознак та здійснення усіх необхідних процедур була отримана нова матриця — факторна, за допомогою якої було виділено фактори — головні компоненти.

Факторний аналіз був здійснений за допомогою методу головних компонентів (principal component analysis), а гіпотеза про правомірність виділення факторів була перевірена шляхом обертання факторної матриці методом варімакс (varimax normalized). При інтерпретації матриці факторні навантаження вважалися значущими при їх абсолютному значенні не менше 0,532. Отримані результати показують, що перший фактор формують такі ознаки, як кінський начільник, прикраси ременів зброї та оголів'я коня, стремена та вудила. Другий фактор включає бойові сокири та тесла-мотижки.

Таким чином, за допомогою факторного аналізу інвентарю військових поховань вдалося встановити, що у поховальному обряді салтівської культури існує факт диференційованого підходу до формування комплексу речей, що супроводжували небіжчиків, що ґрунтується на ієрархічній соціальній градації воїнів.

Про те, як була побудована ця соціальна ієрархія, дають відповідь результати ієрархічного кластерного аналізу, за допомогою якого військові поховання було розподілено на ранги за ступенем зв'язку між ними. Аналіз було здійснено за методом повного зв'язку (Complete Linkage). В якості інтервальної міри використано квадрат відстані Евкліда. У результаті аналізу була побудована дендрограма, що відображає взаємозв'язок поховань за виділеними категоріями інвентарю. Вона показує, що на рівні відмітки шкали у 6, вибірка взятих до аналі-

зу поховань розділяється на два кластери, кожен з якого характеризується наявністю або відсутністю виділених факторів, що складається із набору речей у військових похованнях. Таким чином, перший кластер включає поховання першого рангу, який сформований першим фактором, другий кластер — поховання другого рангу, в основі якого — другий фактор.

I ранг — військова еліта:

I А. Ватажки воїнів першого рангу. «Сотник». До цього рангу належить багаті поховання у катакомбах № 25 III Верхньо-Салтівського могильника та № 93 IV Верхньо-Салтівського могильника. Для них характерний наступний набір інвентарю: кінський начільник, прикраси ременів зброї та оголів'я коня, стремена та вудила, 1-2 різновиди зброї та поясна гарнітура. Перші чотири ознаки належать до першого фактору. Особливістю даних катакомб є те, що їхні поховальні камери мали тайничок, у який було покладено кінське спорядження, а отже, дані поховання належать до типу III-A.

I Б. Вища група воїнів першого рангу. «Десятники». До них належать катакомби № 5, 23, 45, 52, 62, 94, 110 та 126 Дмитріївського могильника, катакомба № 4 I Верхньо-Салтівського могильника, досліджена В. О. Бабенком у 1910 р., катакомба № 12, досліджена ним же у 1912 р. та катакомба № 105 IV Верхньо-Салтівського могильника. Для катакомб даної групи був характерний наступний інвентар: прикраси ременів зброї та оголів'я коня, стремена, вудила, 1-2 різновиди зброї та поясна гарнітура. Катакомби № 45, 62, 110 та 126 мають поховання коня у дромосі та належать до типу I-Б, інші перелічені катакомби можна віднести до типу III-Б.

II ранг — військо:

II А. Вища група воїнів другого рангу. До них належать 24 катакомби з використаною вибіркою і характеризуються наявністю в інвентарі поховання 1-2 видів зброї та елементів поясної гарнітури. Виключення становлять катакомба № 12 Старо-Салтівського могильника та катакомба № 12 I Верхньо-Салтівського, розкопана В. О. Бабенком у 1906 р., де були знайдені 3 види зброї. У катакомбах були зовсім відсутніми елементи кінського спорядження. Лише катакомба № 73 Дмитріївського могильника мала поховання коня у дромосі.

II Б. Нища група воїнів другого рангу представлена 48 катакомбами, у яких виявлено 1 вид зброї та поясну гарнітуру або виключно поясну гарнітуру. Катакомба № 44 мала поховання коня у дромосі.

Підводячи підсумки роботи, варто зазначити, що матеріал катакомбних поховань на території верхньої течії р. Сіверський Донець відображає факт диференційованого підходу до формування комплексу речей, що супроводжували небіжчиків, що ґрунтується на ієрархічній соціальній градації воїнів, для кожного рангу якої характерний специфічний набір поховального інвентарю. Якщо пов'язувати рангову структуру з типами катакомб за співвідношенням кінського спорядження та поховань коней, то катакомби рангу I-A «сотники» відповідають типу III-A, у яких кінське спорядження було покладене у тайничок, зроблений у підлозі камери. Катакомби рангу I-B «десятники» відповідають типу I-B, для яких характерні поховання коней в дромосі та типу III-B — катакомби з кінським спорядженням. Для цих типів спільним є наявність кінського спорядження, що є визначальним для першого фактору.

Каплієнко Владислав

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

ЗЕМЛЯНІ ФОРТЕЦІ ХАРКІВЩИНИ: ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА, ЗБЕРЕЖЕННЯ, ТА РОЛЬ ЇХ ЯК ТУРИСТИЧНОГО ОБ'ЄКТУ

На межі Харківської, Полтавської та Дніпропетровської областей знаходяться земляні споруди, які приваблюють лише не випадкових відвідувачів. Вони є пам'ятками фортифікаційного мистецтва та народних зусиль у справі захисту України від набігів кочовиків. Це — залишки колишньої Української лінії. Деякі з її фортець занесені до реєстру пам'яток містобудування та повинні охоронятись державою. Завдяки розташуванню понад річками, ця територія не була свого часу розорана і багато земляних споруд: фортеці, вали, редути досить добре збереглися (Іоанівська, Орловська, Параскевська, Олексіївська, Михайлівська, Федорівська, Петрівська фортеці й інші споруди).

Історія будівництва Української лінії, її роль в обороні краю, його заселенні, історичне значення були предметом досліджень в XIX, XX, на початку XXI ст. Своє ставлення до неї висловлювали вже її сучасники і воно не було одноставним. Незважаючи на всі протиріччя щодо оцінок її значення, в більшості видань можна помітити пози-

тивну оцінку її ролі в заселенні Південно-Східної України. Навпаки, значення Української лінії як військової споруди, оцінюється частіше негативно [1, с. 25-30].

Недостатньо відомим суспільству історичним фактом є існування на території Харківської області не поодиноких фортець, а суцільної оборонної лінії з багатокілометрового земляного валу та кількістю більше десятка збережених фортець. Українська лінія не виправдала свого призначення, тобто не захистила кордони, була класичним взірцем незмінності принципів оборонного будівництва Росії протягом кількох століть. Водночас вона поглинала незлічені ресурси, для її утримання потрібно було багато військ. До недоліків додається велика відстань від театру війни, застарілі фортифікаційні принципи. Лінія також перешкоджала переходам українського населення із Запорожжя до Слобожанщини і Лівобережної України, та навпаки, тобто виконувала поліцейські функції.

Навіть ті, хто проїжджають через місто Красноград на південь, не завжди помічають залишки земляних і дерев'яних споруд, засипаних ґрунтом біля автовокзалу, які колись були Більовською фортецею. Саме залишкам цих фортець і можливостям їх збереження та використання з туристичною метою, присвячена ця стаття.

Дослідженням Української лінії займалося не так вже й багато істориків і дана тема залишається недостатньо розкритою, на що, зокрема, вказує О. О. Гукова [1]. За радянських часів історія спорудження та роль Української лінії найбільше були розглянуті в близьких за часом виходу монографіях О. М. Апанович [2] та В. М. Кабузана [3], в колективних роботах «Історія міст і сіл УРСР» [4-5], «Історія УРСР» [6]. О. М. Апанович називає 16 фортець (без Царичанської), датою будівництва вважає 1731–1733 рр. Проте, існують роботи, які можуть бути використані при створенні туристичного продукту через реконструкцію фортеці, подій, укладу життя на її території. Зокрема, праця історика-краєзнавця Красноградського району Харківської області Д. Т. Мариненко [7]. Висвітленням історії будівництва оборонних ліній, як однієї із форм військово-землеробної колонізації півдня України XVIII ст., займався також доктор історичних наук, професор Донецького національного університету В. О. Пірко [8]. Проте, якщо в інтересах історичної науки Більовський фортеці та в цілому Українській лінії приділяється хоч якась увага, то з позиції розвитку туризму та екскурсійної справи цей ресурс ніяк не використовується.

Фортеці Української лінії являли собою чотирикутні, за невеликим виключенням, бастіони і, незважаючи на недоліки, були прогресивними на той час фортифікаційними спорудами. Цікаву інформацію про збереженість, призначення об'єктів Української лінії містить видання «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР». Воно дає опис ряду фортець Української лінії, які занесені до реєстру, вказує на їхню збереженість, дає план деяких з них та детальний опис [5-6]. Зазначено, що укріплені фортеці є пам'ятками військово-інженерного мистецтва другої половини XVIII ст. і складають значний історико-архітектурний інтерес. До другої половини XX ст. збереглася основна частина цих укріплень.

У 1985 році на ділянці лінії працювала археологічна експедиція Інституту археології під керівництвом М. П. Кучери з метою перевірки наявності змійових валів в районі від с. Нехвороща до с. Ряцівка. Змійових валів не було знайдено, але досліджено конструктивні особливості, прийоми спорудження. Вали скріплювалися глиною, це підвищувало їх стійкість. Висновок експедиції: Українська лінія ще виразно зберігає свої ознаки, вона повинна розглядатися як пам'ятка археології та перебувати під охороною держави [6. с. 110-114].

Таким чином, в літературі зберігається традиція оцінки Української лінії з поділом її на оборонне значення і значення для заселення краю. Оборонне значення більшість авторів оцінює як негативне, виключенням є тільки дослідження В. О. Пірка. Також, з огляду на збереженість лінії до наших часів (ще в 1984 р. її стан визначають як добре збережений, через 271 рік після зведення), дивно читати про «місцеві землі, абсолютно не придатні для будівництва укріплень». З висновків археологічних досліджень бачимо застосовування для укріплення схилів глини з нижніх шарів ґрунту. Таким чином, технологія зведення була спрямована на якомога довше його функціонування.

Необхідність ремонтів була обумовлена специфікою робіт: земляні споруди завжди підлягають атмосферним впливам. Інші лінії — Белгородська, Ізюмська — також свого часу щорічно повинні були ремонтуватись. Про необхідність цього завжди нагадували гарнізони острогів. Першим кроком, спрямованим на зміну ситуації, що склалася, можна розглядати внесення Постановою Кабінету Міністрів України [6, с. 123-126.] Більовської фортеці та інших фортець цієї оборонної споруди, розташованої в Харківській області, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Це, безумовно, важливий крок, спрямо-

ваний на захист поступово зникаючих об'єктів культурної спадщини національного значення, особливо у світлі того, що за останні десятиріччя залишки Більовської фортеці (які, до речі, добре простежуються на супутникових картах) деякими пасажирами красноградського автовокзалу та працівниками ринку, що розташований поруч, постійно перетворювались на відхоже місце та звалище відходів.

З точки зору економічного використання історико-культурного значення цих споруд, з метою розвитку туризму та екскурсійної справи в Харківській області найбільший потенціал, на нашу думку, має Більовська фортеця, що розташована в місті Красноград. По-перше, від інших фортець її відрізняє вигідне розташування — на відстані кількох десятків метрів від шосе Москва-Сімферополь. По-друге, в Краснограді знаходиться красназнавчий музей, який у поєднанні з реконструйованою фортецею міг би скласти туристично-екскурсійний комплекс.

Примітки:

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. — К., 1969. — С. 60-70.
2. Векленко В., Ковальова І., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самар та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Київ; Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8/9. — С. 45-48.
3. Гукова Е. А. Украинская линия и украинский ландмилицкий корпус в трудах военных историков / Е. А. Гукова // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение». — (2009) (6). URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/6/Gukova/>.
4. Мариненко Д. Т. Красноградский район (Историко-краеведческий очерк). Красноград, 1992 / Д. Т. Мариненко // Дали зовут. URL: <http://dalizovut.narod.ru/lovushka/lovushka.html>.
5. История городов и сел УССР. Харьковская область. — К., 1974. — С. 124-128.
6. Історія Української РСР. У 8 т. — К., 1978. — Т. 2. — С. 120-126.
7. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. / В. М. Кабузан. — М., 1976. — С. 100-123.

8. Пірко В. О. Оборонні споруди та їх значення в заселенні Південно-Східної України / В. О. Пірко // Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наукових праць. — К., 1990. — С. 130-137.

Катречко Лія

(КЗ «ХВКМ»)

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ ПАВЛА ВІРСЬКОГО

Павло Вірський (1905–1975) створив і багато років очолював Державний академічний ансамбль народного танцю України (що зараз названий його ім'ям), був народним артистом СРСР, лауреатом Державної премії СРСР, Державної премії України імені Тараса Шевченка, людиною, яка прославила українську народну хореографію на весь світ.

Постать П. Вірського привертала і продовжує привертати увагу багатьох дослідників. Однак харківський період життя та творчості видатного хореографа до сих пір спеціально не розглядався. Така спроба і пропонується у даних тезах.

Павло Павлович Вірський народився 25 лютого 1905 року в Одесі. Закінчив Одеське музично-драматичне училище. У 1923 році був зарахований артистом балету до Одеської танцювальної трупи, якою керував Р. Баланотті. У 1927–1928 роках стажувався в Московському театральному технікумі у А. Мессерера. У 1931–1933 роках був балетмейстером Одеського театру.

Потім доля пов'язує П. Вірського з Харковом, де разом з М. Болотовим він очолює трупу Харківського театру опери і балету у 1933–1934 роках. У Харкові мистецьким тандемом було поставлено два балета: «Раймонда» й «Єсмеральда».

«Раймонада» (музика О. Глазунова, лібрето М. Петіна та І. Всеволожського за сценарієм Л. Пашкової) — одна з найцікавіших вистав світу. Прем'єра балету відбулася 1898 року в Маріїнському театрі. П. Вірський та М. Болотов були першими, хто поставив цей балет на харківській сцені.

Першість П. Вірському та М. Болотову належить і в постановці у Харкові «Єсмеральди» (музика Ц. Пуні, лібрето Ж. Перро). З тих ча-

сів харківська хореографія цього балету неодноразово змінювалася. Свої варіації цього шедевр представляли балетмейстери В. Литвиненко, Н. Данилова, В. Шкілько, Є. Хасянова.

У 1934–1935 роках П. Вірський та М. Болотов переїзять до Дніпропетровська (сучасного Дніпра), а згодом — до Києва.

Цікавим фактом «харківської» сторінки життя та творчості Павла Вірського є те, що одним із найвідоміших дослідників його біографії був харків'янин, випускник філологічного факультету Харківського університету, видатний український театрознавець Ю. О. Станішевський (1936–2009).

Таким чином, період життя та творчості П. П. Вірського, пов'язаний з Харковом, за часом був незначним (тривав фактично рік). Але, безперечно, він відіграв певну роль у професійному становленні великого хореографа і залишився яскравою сторінкою в історії харківського балету.

Кейс Серафима

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

ІВАН ІВАНОВИЧ БАЗИЛЕВСЬКИЙ: ХУДОЖНИК ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Іван Іванович Базилевський (нар. 1935) — видатна непересічна особистість, член Національної Спілки художників України з 1991 року.

Митець в процесі своєї творчої діяльності доклав багато зусиль для розвитку сучасного образотворчого мистецтва України, а також проводить широку громадську діяльність. За його участю проводиться художня та архітектурна реконструкція об'єктів міста Краматорська Донецької обл. Як громадського діяча, його тричі обирали депутатом міської ради, він неодноразово входив до Правління Донецького відділення Національної Спілки художників України, а також обирався делегатом на з'їзди художників України.

Незважаючи на досить широку творчу та громадську діяльність І. І. Базилевського, ми до сьогодні не маємо повної узагальнюючої праці, присвяченої різнобічній діяльності художника. В даній роботі авторка проводить спробу всебічно дослідити творчість Івана Івановича, що дозволить усвідомити його внесок у мистецьку спадщину

України і розкрити різні грані його творчості та діяльності. Джерельною основою дослідження стали творчі роботи автора та його щоденник.

При написанні використовувався загальний методологічний підхід комплексного аналізу життєвого та творчого шляху художника, громадської діяльності І. І. Базилевського в його взаємозв'язках і взаємовідношеннях.

Народився Іван Іванович Базилевський 15 вересня 1935 р. на Кримському півострові, в селі Агибель (зараз — Лугове). Географічно село знаходиться на перехресті Керченського півострова між Чорним та Азовським морями.

Перші уроки малюнку та живопису отримувач у музейній студії М. С. Барсамова. З 1951 по 1956 роки навчався у Симферопольському художньому училищі ім. М. С. Самокиша. Тут він вчився у заслужених діячів мистецтва України: К. А. Прохорова, А. З. Каца, Ю. О. Конової, А. С. Креслова.

Після закінчення навчання Іван Іванович був направлений на Донбас в м. Сталіно (нині — Донецьк). 1957 р. І. І. Базилевського переводять до Краматорська для укріплення творчого потенціалу колективу художників Донецького філіалу Художнього фонду України.

За ініціативою митця створено два художні музеї: в Криму (с. Лугове), де народився та робив перші кроки художник, а також в Краматорську. Становлення митця проходило саме в цих двох близьких та рідних йому краях.

Іван Іванович подарував Луговській школі, в якій навчався, 70 картин. За його порадами організована експозиція цих робіт.

Створення та становлення в Краматорську картинної галереї — одна зі сторінок громадської діяльності художника. Коли формувалася фонд музею, він передав у дар 13 живописних полотен, вже зараз в музеї більше 60 його творів живопису, графіки та скульптури.

Художник взяв участь більш ніж у 100 виставках у нашій країні та за кордоном. На рахунок Івана Івановича 25 персональних виставок, в тому числі 2 зарубіжних у Єгипті та Німеччині. Його праці також зберігаються в колекції Донецького обласного художнього музею, в Дружківському музеї. Як живописця та графіка його знають в багатьох країнах.

Кириченко Максим
(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО СОЦІАЛЬНУ ОРГАНІЗАЦІЮ СІВЕРЯН В ІСТОРІОГРАФІЇ

В письмових джерелах етнополітичні утворення, в тому числі сіверяни, найчастіше фігурують без використання будь-якої термінології. Середньовічні автори найчастіше називають їх просто на ім'я, не ставлячи собі питання про форму їхньої громадської організації. Однак, є й деякі винятки. Так, в «Баварському географі» щодо «церіван» застосований термін «королівство» (*regnum*). У «Хронографії» Феофана Сповідника «сєвери» віднесені до одного з семи племен або родів. Константин Багрянородний називав підлегли Русі слов'янські племена «склавиніями», як називали в Візантії регіони зі слов'янським населенням. Хозарський правитель Йосиф назвав підлегли Хозарському каганату племена (в тому числі С в р, в яких багато дослідників бачать сіверян) народами (згідно з відображеними в літературі інтерпретаціями цього джерела).

«Повість временних літ» (далі — ПВЛ) найчастіше називає слов'янські спільноти виключно за їхніми іменами, не застосовуючи спеціальної термінології. Одного разу ПВЛ називає їх «княжіннями» («кнаженъє»). В іншому місці — родами. Цікавим в цьому відношенні є місце, в якому літописець називає сіверян серед тих, хто «токмо Словѣнскъ ѡзыкъ в Руси», протиставляючи їх іншим: «а се суть инни ѡзыци». Оскільки в старослов'янській мові одним із значень слова «языкъ» є поняття «народ», деякі дослідники трактують згаданий в даному уривку «Словѣнскъ ѡзыкъ» як «слов'янський народ».

У вітчизняній історіографії XVIII – початку XIX ст. чіткому визначенню форми соціальної організації слов'янських племен все ще не приділяли особливої уваги. А. Шльоцер називав племена ПВЛ «народцями» (*Völkchen*). Йоганн фон Еверс (*Johann von Ewers*) — народами, що склалися з представників громадських спілок або племен, під якими він розумів безліч родів і родин, «які самі собою, мало по малу, утворюються з численних нащадків одного будь-якого племені, що живуть разом». Народами їх називали також В. М. Татищев та М. М. Карамзін. М. П. Погодін застосовував термін «племена».

Складність розуміння сутності громадської організації слов'ян виникла ще на літописному етапі. Автор Густинського літопису задавався риторичним питанням: «Разъшедшуса Словенскому народу... но каковы обладателѣ или кое строение тогда в них, не мощно есть вѣдати, понеже писания не имѣяху». Але до початку археологічних досліджень слов'янських старожитностей це питання ще важко було вирішити. Історики, спираючись переважно на відомості ПВА, бачили слов'ян дикими нерозвиненими племенами, які не володіли розвиненою соціальною організацією. У своїй праці «Нестор», що здійснила величезний вплив на подальшу історіографію історії сіверян, А. Шльоцер надовго заклав думку про неспроможність історії слов'ян до приходу Рюрика. Племена, що населяли територію майбутньої Русі, на його думку, жили «подібно до звірів і птахів, які наповнювали їхні ліси, не відрізняючись нічим, не маючи ніяких зносин з південними народами, чому і не могли бути помічені й описані жодним освіченим південним європейцем». На початку XIX ст. М. М. Карамзін повторив думку А. Шльоцера. У його інтерпретації слов'яни до утворення Русі жили «подібно до звірів», «в глибині лісів будували свої бідні хатини», не знали «вигод правління впорядкованого», внаслідок чого «кожне сімейство було маленькою, незалежною республікою». Думку М. М. Карамзіна про маленькі республіки розвинув у своїх працях Й. Еверс. На його думку, до приходу Рюрика земля слов'ян була населена «багатьма народами», кожен з яких складався з «багатьох племен», а ті, в свою чергу, — «з родів і сімейств», що походять від загального предка. Теорія родового побуту Й. Еверса знайшла широкую підтримку серед російських дослідників середини XIX ст.

Переломним моментом для вивчення слов'ян стало дослідження П. І. Шафарика «Славянские древности», що було опубліковане в 1826 р. і перекладене на російську мову спочатку частково (1837 р.), а потім і повністю (1847 р.). Спираючись на відомості великої кількості письмових джерел, П. Й. Шафарик відстоював набагато вищий рівень розвитку культури ранніх слов'ян, ніж на той час було прийнято в історичній літературі. Про більш високий, порівняно з сусідніми племенами, рівні розвитку саме сіверян писав І. Д. Беляєв, спираючись в своїх висновках на те, що в договорах з греками згадуються Чернігів і Переяславль, які він вважав сіверянськими містами. Додавши до цього свідцтва про торговельні шляхи через їхні землі, дослідник дійшов висновку, що «сіверяни були не на такому ступені дикості, який

їм приписує Нестор». Втім, розглядаючи розвиток уявлень про соціальну організацію сіверян, варто корелювати її з розвитком уявлень про інші характеристики сіверян. Зокрема, зміна уявлень про межі розселення сіверян, що відбулася в середині XX ст., вилучила з їхньої території Чернігів і Переяславль, що ретроспективно позбавляє фундаменту ті гіпотези, які були побудовані на приналежності цих міст до сіверян.

Незважаючи на спроби багатьох дослідників підняти слов'янську історію, закладена літописцем ідея про низький рівень розвитку слов'ян до християнізації, трансформована першими інтерпретаторами (що пов'язували стрибок розвитку слов'ян з приходом Рюрика), продовжувала жити на сторінках історичних творів. Так, М. П. Погодін, який ще в 1846 р. стверджував, що П. Й. Шафарик спричинив переворот в його розумінні слов'янської історії, бо до знайомства з дослідженнями П. Й. Шафарика він починав викладання російської історії тільки з приходу Рюрика, в більш пізньому своєму творі (1871 р.) знову повернувся до старої традиції і почав свою розповідь про історію слов'ян з повторення слів літописця про дикий звичай слов'ян. Про те, що його сучасники продовжували бачити слов'ян, а особливо сіверян, диким народом, говорив на 3-му Археологічному з'їзді Д. Я. Самоквасов.

Змінити ситуацію, що склалася з уявленням про рівень розвитку сіверян, на думку Д. Я. Самоквасова, могли б археологічні дослідження слов'янських пам'яток. Існування на землі сіверян великої кількості городищ, курганів різної величини і багатства інвентарю, але з однаковим обрядом поховання, а також монет віддалених держав, доводило, як він вважав, наявність у сіверян язичницької епохи політичних суспільств з нерівністю класів, єдиною культурою і розвиненими торговими зв'язками. У своїх працях Д. Я. Самоквасов називав землю сіверян племінним княженням. На його думку, це княження поділялося на волості, що склалися з «старіjších» міст, «географічно відокремлених, але пов'язаних політично спільним підпорядкуванням місту Чернігову, головному — старіjšому в Сіверянській землі». Після завоювання Олегом, як вважав Д. Я. Самоквасов, сіверянська земля зберегла колишній волосний розподіл та управління племінними князями, що підкорялися владі Рюриковичів. В «старіjších» містах зосереджувалися органи судового, релігійного і військового («громадської самооборони») волосні управління. Таким чином, за Д. Я. Са-

моквасовим, «племінне княжіння» сіверян ще до приходу Рюрика переросло родову будову і перетворилося на «союз волосних союзів», заснований на «засадах громадської самооборони» міських жителів. Кожне місто було автономною громадою зі своєю судовою та адміністративною владою, на чолі якої стояв князь-старійшина. Міста об'єднувалися у волості зі столицею в «старійшому» з них, що мало волосну судову та адміністративну владу, а волості — в племінне княжіння зі столицею в «старійшому» сіверянському місті, що мало владу над усім князівством.

Розширення відомостей про сіверян і поглиблення уявлень про рівень їхнього розвитку підштовхнуло до повернення до питання про соціальну організацію цієї спільноти. «Неясности форм общегития» слов'янських племен присвятив однойменний параграф свого учбового курсу російської історії В. О. Ключевський. «Важко вирішити, що таке були ці племена, чи щільні політичні союзи, чи прості географічні групи населення, нічим не пов'язані політично», — писав він. Таку ж розгубленість у визначенні літописних племен висловив і О. Є. Пресняков в 1926 р.: «Уявлення про те, що таке ці племінні одиниці, що надає їм єдність і яку, залишається вельми туманним, нез'ясованим».

Серед істориків першої чверті XX ст. панувало уявлення, що розселялися «племена» як «етнографічні одиниці», «точнее не определяемые и неопределимые», за висловом О. Є. Преснякова. Хоча ще на початку XX ст. в своїх лекціях з історичної географії С. М. Середонін висловив думку, що слов'янські племена могли здійснювати міграцію як великими родовими союзами, так і поодинці, окремими родинами або значно меншими групами, ніж племена, просочуючись в чужорідну середу. Тут, на його думку, розпадалися колишні союзи, на їхньому місці утворювалися нові, які вже не можна вважати групами осіб, пов'язаних єдністю походження. Цю точку зору, відповідно до якої східні слов'яни після міграції утворювали племінні союзи, підтримав О. Є. Пресняков. Слідом за ним, В. В. Мавродін застосовував цю ж концепцію конкретно до сіверян, пом'якшивши її в тому, що стосувалося відсутності єдності походження: на його думку, «сіверяни» — не одне етнічно єдине плем'я, а племінний союз, що складався з ряду племен, що в тій чи іншій мірі були пов'язані одне з одним родинними зв'язками.

Проте, термін «плем'я» на довгий час закріпився в історіографії за сіверянами та іншими слов'янськими етнічними спільнотами. У радянський час в історичній науці традиційною стала понятійна триада «плем'я, народність, нація», відповідно до якої плем'ям називали етнічні спільноті первіснообщинної епохи, народністю — рабовласницької й феодальної епох, а нацією — епох капіталізму й соціалізму. У першому томі Великої і перших двох томах Малих радянських енциклопедій (1930; 1941; 1944 рр.), а також в сьомому виданні енциклопедичного словника «Гранат» (1926 р.) сіверяни визначаються як плем'я. У другому томі Великої Радянської Енциклопедії (1955) йдеться про розвиток сіверян від племені до племінного союзу. Тільки з кінця 60-х рр. XX ст. по відношенню до сіверян в довідкових виданнях почав стабільно застосовуватися термін «група...» або «союз племен». Така традиція зберігалася досить довго (за винятком деяких українських видань, де сіверяни називалися двоюко: і плем'ям, і племінним союзом). Лише в виданні Великої Російської Енциклопедії (2015 р.) в статті авторства А. В. Григор'єва вони були названі «об'єднанням», що відповідає уявленню цього автора про переддержавний стан сіверян перед включенням до складу Русі.

Гіпотезу про сіверян як про племінний союз підтримали в другій половині XX ст. і такі дослідники, як М. Н. Кучера, О. К. Зайцев, О. В. Сухобоков, Б. О. Рибаків та інші. Таке «запізнення» в прийнятті терміна, запропонованого ще на початку XX ст., ймовірно, пов'язане з тим, що дослідники першої половини XX ст. виходили з етнологічних міркувань, в той час як археологічні відкриття середини XX в., що «розселили» сіверян на величезному просторі, не залишили новим дослідникам історії сіверян вибору, крім як визнати їх племінним союзом.

Проти терміна «племінний союз» висловився А. В. Григор'єв (2000 р.). На його думку, «Русь спочатку виявилася в оточенні не аморфних союзів племен, а невеликих слов'янських держав», тому в своїй статті для Великої російської енциклопедії він назвав сіверян «східнослов'янським об'єднанням», а не звичним союзом племен.

Таким чином, уявлення про те, що представляли собою сіверяни неодноразово зазнавало змін в історіографії. З'явившись в ній як невелике плем'я, що займало межиріччя Десни, Сейму і Сули, сіверяни в результаті стали племінним союзом, а, з точки зору деяких дослідників, навіть протодержавою. Однак, висновки про характер внутріш-

ньої структури сіверян багато в чому залежать від інших чинників, як, наприклад, уявлення про їхні територіальні межі, відмінності в поховальному обряді або антропологічний склад, які неодноразово зазнавали змін в історіографії, і, без сумніву, ще можуть змінитися в майбутньому.

Клычков Дмитрий

(КУ имени Бориса Гринченко)

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ
УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
«УКРАИНСКОГО МОЙСЕЯ» (ИВАНА ФРАНКО)**

На современном этапе, в связи с возрастанием интереса широкого круга исследователей к исторической биографистике выдающихся личностей, возникает необходимость переосмысления вклада в развитие отечественной науки и культуры.

В данном докладе речь пойдет об интерпретации в современной украинской историографии деятельности одного из выдающихся представителей украинской современной литературы — Ивана Франко, который, помимо литературной деятельности, сделал немалый вклад в развитие краеведения на той территории нашей страны, которая на тот момент находилась под властью Австро-Венгерской монархии.

При подготовке тезисов доклада были использованы метод исторического анализа, исторической индукции, сравнительно-исторический.

Сегодня возникла необходимость подытожить работу исследователей разных направлений, сделать так называемый «историографический срез» состояния изучения краеведческой деятельности Ивана Франко, а также выделить проблемы, которые не нашли надлежащей интерпретации на страницах научных трудов.

Иван Франко прославил Украину далеко за ее пределами. Будучи сыном простого сельского кузнеца, он вместе с другими исследователями своего времени смог сделать вклад в развитие краеведения. Из происхождения Ивана Франко, возможно, и стоит исходить, пытаясь выяснить его интерес к региональной истории.

Стоит отметить, что ученые украинской диаспоры и «материковые» исследователи межвоенного периода не уделяли должного внимания туристско-краеведческой деятельности Ивана Франко. Важный вклад в исследование данного аспекта Каменяра был сделан в советский период. Но имеющиеся наработки отличаются идеологической заангажированностью и имеют ряд неточностей. На современном этапе развития украинской исторической науки наблюдается обращение большей когорты ученых к франковедческой тематике, что может послужить толчком к новой интерпретации его деятельности в рамках краеведения.

Историография данной темы представлена комплексом предметных публикаций, которые увидели свет в конце XX – начале XXI ст. К ним можно отнести статью Е. Дутчак «Українська історіографія про краєзнавчу діяльність Івана Франка», а также книгу «Шляхами Івана Франка». Она имеет научно-популярный характер, но при этом содержит более полную и объективную информацию, чем труд «Іван Франко на Прикарпатті». Есть и другие работы, которые заполняют информационную пустоту этого поля региональной истории и биографистики.

К источникам данного исследования можно отнести публикации, которые представляют собой систематизированное изложение материала по данной тематике. К ним стоит отнести книги: «І. Я. Франко на Станіславщині» и «Шляхами Івана Франка по Україні», которые аналогичны по структуре и методике исследования. На фоне многочисленных франковедческих трудов качественно отличается подборка трудов В. Скоморовского, который акцентирует внимание на краеведческих взглядах Ивана Франко. Исследователь приходит к выводу: «Іван Франко здійснив великий вплив на становлення і розвиток краєзнавчої науки в Галичині, заклавши її ідейно-теоретичні підвалини. Критично і в цілому вірно оцінюючи ряд пріоритетних тоді народознавчих концепцій, Каменяр був прихильником історико-порівняльного методу дослідження».

Характерной особенностью большинства таких работ является публицистический характер изложения материала, а также фрагментарность представленных сведений. Их авторы (А. Луцюк, П. Арсенич, Н. Дзурак и др.), как правило, сначала освещают литературные достижения Ивана Франко, а уже затем останавливаются на рассмотрении его туристско-краеведческой деятельности.

Подводя итог, отметим, что на развитие исторической науки повлияла деятельность многих видных общественных деятелей, которые не были историками по основной сфере деятельности. Одним из них стал выдающийся литератор Иван Франко, о котором Олесь Гончар сказал так: «Після Шевченка не було в нас такої постаті. Отже не буде в нас перебільшення сказати, що Шевченко і Франко — це насправді ті два могутніх крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові. Франко стоїть серед тих великих порадників, мислителів-гуманістів, до яких людство завжди буде звертатись...».

Деятели такого масштаба, как И. Я. Франко, достаточно редко приходят в наш мир. Но, придя сюда, они оставляют о себе немеркнущую в веках славу великих сыновей и дочерей Украины.

Коніва Юлія
(НТУ «ХПИ»)

ПОШТОВІ ДОРОГИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ У XVIII ст.

Поштова мережа суходільних шляхів сполучення з'являється на території Слобідської України у другій половині XVIII ст. Спроби налаштувати поштові перевезення цієї території здійснювалися в кінці XVII ст., але вони не зазнали успіху. Причини цього базувалися в соціальних, економічних та природно-географічних чинниках.

Основними джерелами дослідження суходільних поштових дорожніх комунікацій слугують картографічні матеріали. У XVIII ст. першими картографічними матеріалами, де позначено шляхи сполучення сформовані осілим населенням, були карти Деліа (1724–1729 рр.). Подальші картографічні матеріали, які відображають шляхи сполучення, відносяться до другої половини XVIII ст. Так, на Поштовій карті Російської імперії 1760 р., відображені поштові шляхи [6]. Судячи з цієї карти, на території Слобідської України поштових шляхів сполучення того часу фактично не було. Найбільш повно поштову мережу відображено на картах-планах Генерального межування. Межування Харківського намісництва відбувалося протягом 1769–1788 рр. Саме на цих мапах зазначені поштові станції, що, за допомогою методу картографічної ретроспекції, дало змогу відтворити поштову мережу у Слобідській Україні наприкінці XVIII ст.

Пошта в першій половині XVIII ст. функціонувала, насамперед, для військових цілей. Саме для цього в 1736 р. були організовані поштові станції від Москви до Криму та Азову, до місць бойових зіткнень. Станції вимагали ставити, там де дороги роздвоювалися, або на 30-ти верст одна від одної. Особливо вони були затребувані під час російсько-турецької війни 1734–1739 рр. [3, с. 35] Бахмут та Ізюм — це міста через, які йшла поштова переписка. Наприклад, донесення з Харкова до Москви доходило за 9-10 днів.

У другій половині XVIII ст. на Слобожанщині сформувалася мережа поштових трактів. Поштові дороги визначалися в залежності від розташування поштових станцій, а так як перші поштові станції були в повітових містах, поштовими дорогами слугували дороги губернського значення. Згідно рапортів і відомостей губернатора Слобідсько-Української губернії Д. Норова у 1778 р. відбувалося розширення поштових трактів на Слобожанщині: 1) від Охтирки через Харків до Москви; 2) від Охтирки через Суми до Москви; 3) від Харкова до Белгорода. У рапортах було надано відомості про відстань між населеними пунктами та вказані поштові станції, де подорожуючі могли змінити коней та перепочити [7, а. 9, 10 зв., 11, 13].

З середини XVIII ст. Харків став центром Слобідської України і перебував на перехресті торгових та поштових шляхів. Саме тому у цьому місті було збудовано перший поштамт у 1782 р. З Харкова виходило декілька поштових доріг у північному, північно-східному, південному та західному напрямках. Такі дороги, як: 1) до Белгорода і далі через Курськ і Тулу до Москви та Санкт-Петербургу; 2) до Константинограда (нині — м. Красноград, Харківська обл.) та інших населених пунктів Катеринославського намісництва через Полтаву і далі до Київського намісництва, звідти через Новомосковськ та Олександрівськ (нині — м. Запоріжжя) до Херсону в Таврію; 3) у північно-східному напрямку до Воронізьського намісництва; 4) через Золочів в Хотмижськ, Суми, Білопілля, Миропілля і через Путивль у Новгород-Сіверське намісництво звідти до Курська; 5) у північно-західному напрямку поштовий тракт йшов в Чернігівське намісництво; 6) і південно-східному напрямку до Слав'янська у Азов та Нахичевань (нині — частина м. Ростов-на-Дону); 7) також із Катеринославського намісництва до Чернігівського і далі до Суджі [8, с. 41].

Згідно «Генеральної карти частини Росії поділеної на губернії і повіти з зображенням поштових та інших головних доріг укладеної і гра-

вірованої у 1799 р. Його імператорської величності Депо карт» [5] були виокремлені чотири головних поштові дороги, які проходили територією Слобідсько-Української губернії: 1) Гадяч – Охтирка – Богодухів – Мерчик. Біля Мерчика дорога розгалужується одна з них прямує на Харків, а інша через Коломак та Валки до Полтави і далі на Київ; 2) Харків – Мерефа – Водолага – Константиноград; 3) Харків – Липці – Белгород і далі через Курську губернію до Москви.

Головною особливістю поштових шляхів було те, що вони повинні були забезпечити максимально швидкісне перевезення. Згідно наказів початку XVIII ст. на поштових конях перевозилися, насамперед, і державна термінова кореспонденція. Пошта обслуговувала, також і мандрівників. Такий стан залишався до кінця XVIII ст. Поштовими дорогами часто їздили чиновники високого рангу та навіть імператори [4, с. 217].

Саме на поштових трактах здійснювалося обслуговування подорожніх. На цих дорогах розташовувалися поштові станції, зазвичай у повітових містах. Якщо ж відстань між повітовими містами була велика, засновувалися станції у проміжних селах. На цих станціях вівся облік мандрівників та надавалися коні для подолання наступних прогонних. На поштових станціях, зазвичай повинні були бути як мінімум два коня, за які платили суму вказану у подорожній грамоті.

Крім того, варто зазначити, що існувала спеціальна поштова повинність. Ця повинність у XVIII ст. покладалася спочатку на козацьке полкове управління, а пізніше — на гусарське. Пошта перевозилися полковими конями. Крім того, згідно інструкції Є. О. Щербініну від 1765 р., місцеві жителі зобов'язані були надавати коней для перевезення грошової скарбниці та колодників (засланих на каторгу) [1, с. 298]. При цьому підводи брали з жителів по черзі з платою прогонів. Кожен гусарський полк зобов'язаний був надавати коней у визначеному порядку. Крім того, існував спеціальний грошовий збір з місцевих жителів, яким розпоряджалася губерньська Канцелярія. На ці кошти наймався поштмейстер в обов'язки якого входило слідкувати за наявністю коней на поштових станціях і в цілому справному функціонуванню самої станції. У 1783 р. обивателі деяких губерній були звільнені від поштової повинності і обкладені особливим грошовим збором; дозволено було утримувати станції приватним особам, з правом користуватися прогони грошима (платою за проїзд поштовими дорогами). В цей час поштові станції, якими замінено

собою колишні ями, становили нижчий щабель місцевого поштового управління.

Головними подорожніми документами були подорожні грамоти та квитки. Вони потрібні були для надання державних коней на проїзд. Власник подорожньої був зобов'язаний оплатити використання коней, які йому надавалися на поштових станціях. Як квиток, так і подорожня грамота, мали спеціальну форму, куди вписувалися особисті дані. Документи видавалися від імені сенату та імператора. Володар/володарка квитка, пред'являючи його, мали право, безперешкодного проїзду. А на заставах їх пропускали без затримки. У квитку вказувалася особа, яка подорожувала, місце відправлення і місце прибуття, а також дата видачі квитка. Судячи з документу кожного року випускався новий набір квитків, адже дата була надрукованою, а не вписаною [2, а. 83].

Отже, поштові дороги були невід'ємною частиною суходільних комунікацій на території Слобідської України у XVIII ст. Хоча вони і не входили у підпорядкування державних органів із будівництва доріг. На відміну від звичайних доріг на поштових трактах здійснювалося обслуговування подорожніх, а саме існували поштові станції та функціонувала система видачі подорожніх документів (подорожня грамота та квиток).

Примітки:

1. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2 т. Т. 1. — Харьков: Фолио, 2004. — 572 с.
2. Державний архів Харківської області. — Ф. 3. — Оп. 3. — Спр. 21 О правилах получения подорожных документов (указ, рапорта, предписания), 87 арк.
3. История развития средств связи на Харьковщине / под ред. С. И. Татарчук, А. М. Кадурын. — Т. 2. Почта. — Х.: Золотые страницы, 2003. — 412 с.
4. Мельник И. К. Зарождение и эволюция колесного транспорта и путей сообщения. Опыт реконструкции / И. К. Мельник. — М.; Одесса: Печатный дом, 2007. — 260 с.
5. Російський державний архів древніх актів. — Ф. 192. — Оп. 1. — Спр. 3 Почтовая карта Российской империи. — 1 арк.

6. Російський державний архів древніх актів. — Ф. 192. — Оп. 3. — Спр. 290 Генеральная карта части России разделенная на губернии и уезды с изображением почтовых и других главных дорог, сочинена и гравирована в 1799 году Его императорского величества Дено карт. — 1 арк.

7. Центральний державний історичний архів. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 567 Рапорты и ведомости губернатора Слободско-Украинской губернии Норова о расширении почтовых трактов от Ахтырки до Москвы, о личном составе полков и гарнизонов о поставке и охране корабельного леса и др., арк. 9, 10 (зворот), 11, 13.

8. Фурман В. Н. Нариси з історії пошти на землях сучасної України / В. Н. Фурман. — Т. 1.: 1765–1900 рр. — Одеса: ТЕС, 2013. — 160 с.

Крохмальна Тетяна
(НУ «Замки Тернопілля»)

ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ЗАМОК — ФОРТИФІКАЦІЙНА ПАМ'ЯТКА XIV–XVII ст.

Тернопілля або ж найсхідніша частина історичної Галичини — один з найважливіших регіонів України. Тут розміщувалися осередки князівств за часів Київської Русі, за часів Галицько-Волинського князівства Теревовль був одним з його головних міст, а за часів Корони Польської та Речі Посполитої Тернопілля стало одним з найважливіших форпостів супроти татарських навал та турецької агресії.

Новизна даного дослідження полягає у збагаченні, та примноженні матеріалів з історії будівництва теревовлянського замку, а також у поглибленні знань з красзнавства Тернопілля, як одного з напрямків вивчення історії України.

Об'єкт дослідження — оборонно-фортифікаційна споруда у м. Теревовлі як пам'ятка історичного, культурного, охороного і національного значення.

Предмет дослідження — вивчення історії, архітектури, консервації, реставрації та пристосування до туристичної діяльності фортеці у Теревовлі.

Території пам'ятки почала формуватися з VI тис. до н. е. носіями трипільської культури. Після них залишилося поселення з потуж-

ним культурним шаром, житловими та господарськими спорудами і численними знахідками. Під час спільних археологічних досліджень Тернопільського краєзнавчого музею (к. і. н. М. О. Ягодинська) та Прикарпатської археологічної експедиції (д. і. н. І. П. Русанова, д. і. н. Б. О. Тимоцук) у 1984 р. на території поселення зафіксовані трипільські площадки з розвалами ліпного глинного посуду та глиняними пряслицями, а також господарські ями в північній та південній частинах поселення (дослідження к. і. н. М. О. Ягодинської у 1987, 1988, 2011, 2016 роках).

У IX–VIII ст. до н. е. носіями Висоцької культури були споруджені два перші оборонні укріплення — вали, що захищали городище з півночі. Під час дослідження культурних шарів на території замкового двору виявлена споруда із залишками ливарного виробництва.

У IX–X ст. н. е., в пізній період існування Райковецької культури на території Замкової гори був споруджений дитинець слов'янської фортеці — новий вал, в основі якого була дерев'яна конструкція та використаний вал попереднього часу (останній, 4-й вал) — носіїв Висоцької культури. Також під час дослідження замкового двору у 2011 році виявлено житло — напівземлянку каркасно-стовпової конструкції з пічкою-кам'янкою. Крім того, виявлено ритуальний «довгий будинок» з кількома опалювальними пристроями — вогнищами.

Будівництво дитинця давньоруського городища — літописного міста Тербовля пов'язують з іменем тербовлянського князя Василька Ростиславовича (кінець XI – I пол. XII ст.). Однак, археологічні дослідження доводять, що у XI–XIII ст. оборонні споруди (вали) поновлювалися, підсилювалися та реконструювалися, а рови поглиблювалися. Лише один вал був споруджений у XII–XIII ст. городище проіснувало до кінця XIII ст.

Можливо, укріплення давньоруського міста використовувались ще у XIV–XVI ст., до моменту побудови першого кам'яного замку.

У 1360 році польським королем Казимиром III Великим на Замковій горі зводиться перший кам'яний замок. Захист його оборонного периметра забезпечували кам'яні укріплення. Можна припустити, що його кам'яні стіни, товщина яких була близько 1,5 – 2 метрів, а кути оборонної споруди були посилені багатокутними баштами.

Внаслідок частих нападів татар Тербовлянський замок став непридатним для оборони. Тому, у 1534 році краківський каштелян Андрей Тенчинський власним коштом розпочав капітальний ремонт

замкових стін та його внутрішніх споруд. Замок відновили дуже швидко — всього за кілька місяців. Насамперед, було відремонтовано мур, а на місцях їх повного знищення побудовано з дерев'яних брусів комери на високих фундаментах.

Протягом 1605–1629 років Теробовля і її фортеця зазнали близько 20 татарських нападів. Це змусило королівський уряд виділити кошти для будівництва нової, більш міцної оборонної споруди.

У 1631–32 роках стараннями старости міста Олександра Балабана було споруджено новий замок, який зберігся до нашого часу. У плані замок має неправильну, видовжену форму п'ятикутника, вершина якого замикалась овальною баштою-ронделем. Він має три вежі, що сполучались високими стінами. Стіни і башти забезпечені бійницями для ведення вогню з гармат і ручної зброї.

Архітектурно-археологічними дослідженнями з'ясовано, що при побудові казематів замку XVII століття використано мур попереднього замку.

У 1672 році Османська імперія почала війну з Річчю Посполитою. Велика турецько-татарська армія, яку очолював особисто султан Мехмед IV на своєму шляху руйнує багато замків і фортець. Місто було взято відразу, замок здався після нетривалої облоги.

У 1675 році польський сейм не підтвердив Буцацький мирний договір, який був укладений 18 жовтня 1672 року. Фактично, польська сторона відмовлялася у подальшому дотримуватися умов цього договору і тому війна відновилася. У 1675 році турецький паша Ібрагім Шиншман розпочав наступ на Львів. Під його командуванням було біля 30 тисяч турок і біля 30 тисяч татар. Ці сили почали спустошувати Поділля.

19 вересня турецько-татарська армія, яка нараховувала на той момент біля 10 тисяч чоловік, підійшла до Теробовлі. Місто відразу було захоплено і зруйновано, однак гарнізон замку відмовився здаватися.

Турки розпочали облогу і почали підводити до північних стін замку апроші (зигзагоподібні траншеї із зовнішнім насипом), щоби впритул підібратися до укріплень і підірвати стіни за допомогою порохових мін. Незважаючи на значну чисельну перевагу, туркам не вдалося захопити замкові укріплення, однак поступово бойовий дух захисників почав падати. На початку жовтня турки підійшли до основ замкових стін і робили неодноразові спроби підірвати їх, одночасно замок постійно обстрілювався ворожою артилерією.

Після двотижневої облоги фортеця перетворилася в купу руїн: мури порозбивані, дахи попалені.

У 1676 році замок був відновлений. У 80-і роки XVII століття замок безуспішно атакували татари. 9 травня в ході раптового татарського нападу місто та замок були захоплені і спалені. Після цього нападу замок поступово занепадає. На початку XVIII століття турки і татари вже не загрожували Речі Посполитій, тому укріплення Тереховлі втрачають значення і занепадають.

Наприкінці XVIII століття замок був у запущеному стані, однак, на той момент основний комплекс замкових споруд був відносно цілим і навіть покрівлі башт були зруйновані лише частково. У 1772 році, в результаті Першого поділу Речі Посполитої, Тереховля відійшла до Австрії. Саме тоді внутрішні споруди замкового двору були розібрані, а на їх місці спорудили казарми. У 1880 році австрійські казарми знесли. Замкові споруди було дозволено розбирати на будівельний матеріал.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX століття, з ініціативи комісара міста Сильвестра Комісевича і бургомістра Казимира Міссони, у замку проводяться консерваційні роботи. У ході цих робіт була розчищена і упорядкована південна бастія замку, в якій була відкрита корчма. Вхід в корчму був влаштований у нижньому ярусі башти, поблизу східної замкової стіни. В цей самий період було розчищено криницю, воду з якого доставали за допомогою насосу. В пам'ять про ці роботи у східну замкову стіну були вмуровані плити з іменами людей, які приймали участь у консервації стародавніх укріплень.

У 1990 році група архітекторів інституту «Укрзахідпроектреставрація» під керівництвом Р. І. Могитича виявили на глибині 20-40 см залишки кам'яного мурування у вигляді стіни, витягнутої по прямій лінії. Після зачищення мурування та його детального аналізу було встановлено, що фрагмент виявленої стіни був першим рядом, яким стародавній майстер почав надавати оборонній вежі її форми. Піднявши повне розкриття виявлення залишків стіни та відслідковуючи спосіб ведення роботи — укладку кожного з каменів, що залишилися в мурі, вдалося чітко зафіксувати два кути вежі. Віднайдено два виразні кути та залишки трьох стін вежі, два з яких мали зафіксовані напрямки. Регулярне мурування стін вежі базувалося на хаотичній кладці каміння, забудуванню, що загально прочитувалося. Стіна зафіксована двома кутами була північною стіною вежі. Забетонування

було підмурівком, а навіть, її цоколем. Проведений аналіз дозволив окреслити форму та припустити габарити первісної південної вежі замку XIII ст. Ця вежа була шестигранною у плані.

У 1996–1997 роках проводяться архітектурно-археологічні дослідження Замкової гори, в ході яких було встановлено, що її укріплення пройшли через 6 основних будівельних етапів. У 1997 році, на основі отриманих у ході досліджень матеріалів, було складено ескізний проект консервації і часткової реставрації замку. Цей проект передбачав консервацію казематів західної стіни, консервацію і часткову реставрацію замкових бастей («нарощування» стін башт, покрівельні роботи, відновлення дерев'яних галерей та перекриттів ярусів башт), відновлення початкового виду куртин, а також оборонних галерей мурів.

Замок в м. Тербовлі є цінною пам'яткою оборонної архітектури Західного Поділля XVII ст, що являє собою головну просторову та смислову домінанту міста, відіграє провідну роль в організації його об'ємно-просторової композиції.

Крупенко Оксана

(НДУ імені Миколи Гоголя)

ЗЕМСЬКА МЕДИЦИНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛТАВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

Сьогодні інтерес до даної проблематики зростає, що пояснюється необхідністю зваженого підходу до оцінок соціально-демографічного розвитку окремих регіонів у другій половині XIX – на поч. XX ст. Крім того, доцільно враховувати вплив різних факторів на демографічну поведінку населення. Зокрема, це територіально-географічне розташування губерній, соціально-побутова обумовленість процесів, особливості соціальної структури та ментальний і етнорелігійний чинники.

Важливу роль у покращенні медичного обслуговування населення відігравали земства. У 1864 р. царський уряд провів реформу, згідно якої було організовано земську медицину для обслуговування сільського населення. Через поширення холери і віспи була високою дитяча смертність. У 1882 р. на з'їзді лікарів депутат Ільїн говорив:

«У Чернігівській губернії земська медицина бере початок із 1874 р., а до цього часу вона не була організована». На початковому етапі своєї діяльності земства стикалися з великими труднощами, у першу чергу неналежним державним фінансуванням. Так, Полтавське земство протягом 1873–1874 рр. отримало замість запланованої суми на витрати 410.000 крб. лише 215 тис. крб., яких явно було недостатньо для вирішення всіх нагальних проблем: реконструкції повітових лікарень, які знаходилися у незадовільному стані, ремонту приміщень і створення належних санітарних умов, забезпечення лікарень кваліфікованим медичним персоналом.

Протягом 1866–1892 рр. Полтавському земству вдалося істотно поліпшити ситуацію. Було створено сучасну систему водопостачання відповідно санітарно-гігієнічним нормам, відкрито парову кухню, пральню, прозекторський кабінет. Кількість лікарень і медичного персоналу збільшилась майже у 4,5 рази, а людей, які отримали медичну допомогу — у 80 разів. Важливим результатом усієї роботи земств було збільшення довіри з боку населення, яке раніше через свою необізнаність надавало перевагу місцевим цілителям.

Міністерство внутрішніх справ у звіті за 1876 р. щодо діяльності губернських земських установ відзначило роботу Кременчуцького, Роменського, Константиноградського, Гадяцького, Полтавського земств, які змогли за короткий період «капітально перебудувати приміщення, змінити систему опалення і вентиляції, пристосувати нові будівлі для прийому хворих, обладнавши їх ванними кімнатами і операційними палатами».

Особливу увагу земства (за участі підприємців) приділяли розробці заходів боротьби з різними інфекційними захворюваннями, від яких помирало багато людей. У 1879 р. більшість повітів Полтавщини охопила епідемія дифтерії. Губернське земство за підтримки держави й товариства «Червоного Хреста» розробило серію заходів боротьби з хворобою. На нашу думку, за своїми масштабами це була перша організована в Росії акція, у якій брало участь багато відомих лікарів, науковців, представників уряду, промислових та благодійних організацій. Хоча це допомогло зменшити рівень смертності, натомість, на думку М. Пирогова, ситуація залишалася критичною: «... на 2160000 людей припадало 40 лікарів земських і 42 тимчасових; 257 земських фельдшерів та 45 тимчасових і 400 сестер. Один представник санітарного персоналу приходився на 2.117 осіб, а безпосеред-

ньо один лікар — на 25.000 мешканців. Тому вважаю, що боротьба з епідемією є ілюзією».

Матеріали земської статистики дозволяють нам скласти певну фізіологічну характеристику населення Чернігівської і Полтавської губерній, що також багато в чому визначала демографічну ситуацію. 1897 р. було зафіксовано на Чернігівщині понад 9542 особи, які мали певні фізичні вади: сліпих від народження — 1356, глухонімих — 2665, німих — 688 і психічнохворих — 1766. Переважали ті, що втратили зір через різні хвороби або нещасні випадки — 13 чоловік на 10 тис. жителів. У Полтавській губернії було виявлено 12 сліпих, 15 глухонімих, 9 психічно нездорових, що разом становило 42 хворих на 10 тис. людей. Для порівняння, у Харківській губернії це 44 особи, у Київській — 41, а загалом у Європейській частині Російської імперії — 45 у розрахунку на 10 тис. жителів. Зауважимо, що достовірних даних про стан здоров'я населення України у визначений період немає, оскільки не було чіткого механізму збору та фіксації саме такої інформації.

Отже, співвідношення динаміки народжуваності й смертності регулювалося не тільки природними, але й соціальними факторами. Постійне зростання населення свідчило про покращення рівня медичного обслуговування, що було пов'язано із діяльністю земств. Це призвело до загострення проблеми «аграрного перенаселення» і збільшення чисельності міст. Характерною рисою статевого складу населення досліджуваного регіону було домінування жінок над чоловіками.

Курило Ілля
(ХДВУФК № 1)

ХАРКІВСЬКІ ЮНАЦЬКІ ТУРНІРИ З ВОДНОГО ПОЛО (ПРИСВЯЧЕНІ ПАМ'ЯТІ О. БАРКАЛОВА)

З 2005 р. в Україні проводяться юнацькі турніри з водного поло, які присвячені пам'яті двократного Олімпійського чемпіона, заслуженого майстра спорту Олексія Степановича Баркалова. На жаль, ім'я людини, яке занесене до «Книги рекордів Гіннеса», маловідоме широкому загалу.

Наукова новизна дослідження полягає в постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала ще ґрунтовного висвітлення в сучасній історичній науці.

Актуальність теми обумовлюється сучасним розвитком олімпійського спорту, пропагандою здорового способу життя в Україні. Тому ми вважаємо, що дана тема є актуальною.

Джерела нашої роботи мають опублікований характер. Їх можна розділити на дві групи: матеріали про змагання та статті газет, журналів, які присвячені юнацьким турнірам.

Історіографія даної тематики включає в основному видання 2000-х рр.

У 2001 р. Ю. В. Александров та Ю. І. Грот опублікували працю «Динамо — люди, годы, факты. 1924–2001», у якій автори наводять коротку біографічну довідку про відомого спортсмена та тренера. У 2002 р. вийшла друком праця М. М. Рижака «Водне поло». Ця робота стосується безпосередньо організації та проведення самого формату ігор водного поло. У 2008 р. О. О. Пилипко та С. В. Вишневська опублікували роботу «Для широкого круга читателей». Книга включала короткі біографічні дані про О. С. Баркалова. Також окремі розділи були присвячені міжнародним турнірам, зокрема, Харківському та Київському, пам'яті двократного Олімпійського чемпіона, заслуженого майстра спорту Олексія Степановича Баркалова.

Методами нашого дослідження є загальнонаукові та спеціальні історичні: історико-порівняльний, біографістики, проблемно-хронологічний та інші.

Проведення меморіального спортивного заходу — це пропаганда Олімпійського руху, його принципів і ідеалів, популяризація здорового способу життя серед молоді не лише Харківщини, а й України. На турнірах такого рівня відбувається підвищення спортивної майстерності юних спортсменів. Турнір, присвячений пам'яті двократного Олімпійського чемпіона, заслуженого майстра спорту Олексія Степановича Баркалова сприяє розвитку та популяризації ватерполо в Харкові, Україні, країнах ближнього і далекого зарубіжжя.

Отже, ми вважаємо, що більша проінформованість суспільства про історію турнірів з водного поло на Харківщині допоможе поглибити знання про розвиток олімпійського руху та такого виду спорту, як водне поло.

Лобенко Сергей
(НТУ «ХПИ»)

АВТОБИОГРАФИЯ ГЕОЛОГА А. В. ГУРОВА: СТРАТЕГИЯ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ

В юбилейном издании книги «Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)» (Харьков, 1908), которое увидело свет под редакцией И. П. Осипова и Д. И. Багалея, наряду с историей факультета, очерками, посвященными отдельным кафедрам, помещен биографический словарь профессоров и преподавателей. Этот словарь ценен тем, что в нем содержится в том числе и автобиографии ученых. Значение этого факта возрастает и в связи с тем, что с утерей архива Харьковского университета в годы Второй мировой войны часто сведения словаря становятся единственным источником данных по тем или иным вопросам. Сказанное в полной мере касается и знаменитого геолога, выдающегося представителя старейшей в Украине геологической школы Харьковского университета — Александра Васильевича Гурова (1845–1921).

Автобиографический очерк — красноречивое свидетельство не только плодотворной научной деятельности ученого и преподавателя, но и характеристика его личности. Весьма скупо говорит автор о своих годах детства и юности. Напротив, развернутый характер носит его повествование о годах зрелости и самостоятельной деятельности. А. В. Гуров перечисляет свои важнейшие командировки, экспедиции и разведки, очерчивает весьма широкий круг своих профессиональных интересов.

Описывая свое творчество, Александр Васильевич делает упор на практическом (прикладном) значении своих трудов. Исходя из текста автобиографии, он считал себя не столько теоретиком в науке, сколько практиком. Пробуренные под его руководством скважины (например, в 1871 г. в Бахмуте, в 1886 г. — в Харькове и др.) дали замечательные результаты. Обнаруженные геологом полезные ископаемые: каменная соль в Донецком бассейне, каменный уголь в Акмолинской области (Казахстан) и др. частично стали эксплуатироваться в дореволюционный период, а по большей мере — в последующие десятилетия.

О своей педагогической деятельности А. В. Гуров говорит кратко. При этом он обращает внимание на лабораторные и практические занятия, учебные экскурсии, в том числе в отдаленные местности, например, на Северный Кавказ. Обращает внимание на литографирование своих курсов студентами (по предметам геология, палеонтология и минералогия).

Новацією для ювілейного видання було розміщення автором списку не тільки своїх творів на російському і французькому мовах, але і найважливіших робіт своїх учнів і послідовників (деякі з них внаслідок стали відомими спеціалістами — Едельштейн, Пустовит, Пашков, Шошин). З цього факта ми можемо зробити висновок, що А. В. Гуров турботився про створення власної наукової школи. При цьому відзначимо, що той самий вчений в автобіографії не називає себе учнем когось-будь з своїх предшественників.

Таким чином, аналізуючи автобіографію А. В. Гурова, ми переконуємося в тому, що її автор бачив себе раніше всього вченим-практиком. Всі інші напрями його діяльності (викладання, створення кабінету мінералогії і др.) були похідними від неї. Описує факти, невідомі з інших джерел, і саму повну на рік виходу книги бібліографію його творів. Відзначимо також непересомні літературні достоїнства його автора.

Мазуранчик Зоряна

(ІЗ «Замки Тернопілля»)

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЛІТОПИСНОГО ЗБАРАЖА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема історії дослідження археологічних пам'яток Літописного Збаража нині є однією з найменш розроблених. Вона до сьогодні практично не розглядалася в жодному спеціалізованому дослідженні. Крім цього, ті праці, що певним чином торкалися питань історіографії археологічного вивчення минулого Збаражчини мають, як правило, вибірковий та фрагментарний характер. Можна впевнено говорити лише про декілька досліджень, що можуть частково претендувати на історіографічні огляди вивчення пам'яток регіону. Хоча повноцінного комплексного історіографічного аналізу даної проблематики в жодній праці не зроблено.

Локалізація і поняття терміну «літописний Збараж» носить дискусійний характер, оскільки, часто трактується як адміністративно-фіскальний центр Галицько-Волинського князівства у XIII ст., а також, як територія цього поселення до XVI ст. Територія древнього Збаража, про який йдеться у Галицько-Волинському літопису, що є частиною Літопису Руського за Іпатіївським списком, опублікованому у Повній збірці Руських Літописів, обмежувалася такими Медоборськими горами Товтровою кряжу, як Княжа, Чернеча («Монастирок») і Бабина. На місці давньоруського літописного городища X–XIII ст. (г. Княжа) в «післямонгольську добу» було споруджено укріплення, що трансформувалися з часом у, так звану, «Старозбараську фортецю» — родинне гніздо руського княжого роду Збарзських. З документальних та літописних джерел, що стосуються літописного Збаража встановлено на даний час лише чотири дати (1211 р., 1474 р., 1589 р., 1592 р.).

Історіографія, що стосується дослідження так званого «літописного Збаража» є надзвичайно скупа та фрагментарна. Дана територія майже недосліджена, оскільки по темі є досить мало джерел. Об'єктом дослідження є територія Медоборських гір Збарзького підрайону Товтровою кряжу, а предметом є укріплення на Княжій горі.

Грунтовних сучасних археологічних досліджень літописного Збаража немає. Згадки про нього містяться здебільшого у довідкових виданнях. Північним форпостом Західного Поділля з-поміж давньоруських літописних міст та безіменних городищ є літописне місто Збараж.

Важливе місце серед першоджерел займають звіти археологічних розкопок, які проводилися на території так званого «Літописного Збаража». Перші археологічні розкопки на Збаржчині проводив білорусько-польський археолог Адам Кіркор, ще в кінці XIX ст. В урочищі Бабина Гора (с. Залужжя) було виявлено давньоруське городище.

У 30-х рр. XX ст. Ірена Сівковна проводила розкопки на Замковій горі, а поблизу неї був знайдений скарб, основу якого складали передусім срібні прикраси. Під час земляних робіт було знайдено срібний скарб, вагою 0,5 кілограма, який знаходився безпосередньо в землі. Скарб складався з двадцяти срібних предметів. До складу вищезгаданого скарбу входили наступні срібні предмети: три гривні (нашийні прикраси), сім намистин, шість напівкруглих фібул з нанизаними на них кульками, дві підвіски у формі трикутника і два круглі орнаментовані браслети. Датуються цей скарб XII–XIII століттям і зараз

знаходиться в одному з музеїв Варшави, вага скарбу становить 0,5 кг.

Біля витоків археологічного вивчення Збаражчини стояли вчені-археологи Львівського університету: М. Смішко, Т. Сулімірський, К. Масвський.

Ґрунтовні роботи по вивченню Старозбаразької фортеці було розпочато в 1998 р. експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (керівник — М. Филипчук). Як результат було виготовлено інструментальний план пам'ятки, що в свою чергу дало змогу нанести на карту залишки збережених фортифікаційних споруд, компактне розташування слов'янських та давньоруських пам'яток. Тоді ж територію Замкової гори вивчає експедиція тернопільського краєзнавчого музею (керівник — М. Ягодинська). В ході розкопок було виявлені факти, які свідчать про більш ранню дату заснування літописного Збаража — в першій половині X ст. На Замковій горі були знайдені залишки укріплень замку та підвальних приміщень XV–XVI ст., а також чотири дугоподібні вали (три давньоруські і один слов'янський), що захищали городище з напільної сторони.

Значно скромніше виглядає історія археологічного дослідження зруйнованих монастиря св. Онуфрія, котрі проводилися під керівництвом Н. Білас у 2003 році. Дані розкопки матеріально підтвердили факт існування давнього монастиря. Збережені фундаменти та стіни будівлі на дослідженій ділянці відповідають контурам їхніх поверхневих слідів. Рухомий матеріал, котрий був знайдений в ході розкопок, виявився різночасовим.

Аналіз цих досліджень зробила Л. Строць у своїй статті «Археологічні дослідження замків Тернопілля». Особливий акцент зроблено на проведенні дослідження в останні роки експедиціями ДП ОАСУ «Подільська археологія», Інституту «Укрзахідпроектреставрація», Інституту археології Львівського національного університету, Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури.

Археологічні розкопки, котрі проводилися на території існування древнього міста дають змогу припускати, що городище, найбільш вірогідно, було зруйноване, або «розметане», а поселення могло існувати в околицях, так званого, «літописного Збаража». Стосовно будівництва кам'яного замку у Збаражі, який знаходився на місці, зруйнованій в XIII ст., фортеці-городища, необхідно відмітити, що безпосереднього автора будівництва чи власника встановити не вдалося через брак історичних джерел.

Таким чином, археологічні джерела відіграли значну роль для пояснення багатьох питань історії літописного міста. На основі археологічних джерел можна визначити приблизний період існування міста, його культурно-історичне, господарське значення та місце серед інших міст Поділля в княжу добу. Багато чудових тасмниць зберігає ще збаразька земля. Проте, археологічні матеріали хоча і численні, але ж безмовні і не спроможні відповісти на всі питання, що виникають.

Маринін Євгеній

(ХНПУ імені Г. С. Сковороди)

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОНЧАРСТВА НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Поглиблений інтерес до історії народної творчості, турбота про збереження історичної спадщини окремих народних промислів стали одними з характерних прикмет нашого часу, коли йде динамічне будівництво незалежної та демократичної України. В духовному житті українців дедалі більшого значення набуває діяльність центрів народної творчості. Дослідження та популяризація ними історії народних промислів, зокрема гончарства як найбільш стародавнього промислу в Україні, стають могутнім засобом виховання патріотичних почуттів, джерелом національної гордості і самоствердження.

Все це зумовлює актуальність пропонованої теми і вимагає більш глибокого дослідження процесів становлення і розвитку народного гончарства на Слобожанщині з вивченням, перш за все, головних центрів гончарства, технологічних прийомів роботи та секретів приготування глини і полив, місцевих професійних звичаїв, особливостей побуту майстрів та інших народознавчих аспектів побутування гончарського промислу.

Функціональна роль гончарства на Слобожанщині полягала у виготовленні з обпаленої глини гончарних виробів п'яти різновидів: посуду різноманітного призначення; предметів для обладнання житла (кахлі, ваз, статуетки, рамки для дзеркал тощо); дитячих іграшок; люльок для паління; ритуально-сакральних предметів (свічки, хрести, ікони тощо). Проте, на цьому роль народного гончарства зовсім не вичерпувалася. Довгий час воно було також і самобутньою формою

втілення етнічного світогляду, певним типом світобачення, способом раціональної організації середовища життєдіяльності і забезпечення багатьох з духовних потреб людини. При цьому на різних етапах історичного розвитку Слобожанщини роль гончарства в забезпеченості життєдіяльності її населення була досить неоднаковою.

Первісно глин'яні вироби використовувалися переважно для відправлення релігійних культів і календарній обрядовості, тобто першочергове значення мали не господарсько-виробничі, а ритуально-сакральні функції гончарств. Виліплений глин'яний посуд для побутових потреб вперше з'явився на слобідських землях приблизно в VI–V тис. до н. е. під час переходу місцевого населення від привласнюючих форм господарства до відтворюючих. В експозиціях Харківського історичного музею можна побачити елементи ліпної кераміки, що відносяться до цього періоду. Їх виготовлення вже вимагало міцних трудових навичок і значної майстерності. З середини IV тис. до н. е. гончарний промисел остаточно став одним з головних занять населення регіону. Вздовж Сіверського Дінця, Оскола, Ворскли, Псла, Сули та інших річок археологи до сьогодні продовжують знаходити так звану ямково-ребінцеву кераміку того часу — широко відкриті гостроверхі горшечки, поверхня яких вкрита орнаментом.

Відділення гончарства від сільського господарства відбулось на території Слобідського краю в період панування тут Хазарського каганату у VII–X ст. Поряд з домашнім патріархальним гончарством, яке продовжувало займати провідні позиції, значного розповсюдження набуває товарне гончарне виробництво. Асортимент їх виробів був досить різноманітним — горшки, миски, глечики, світильники тощо.

Включення в першій половині XVII ст. території «Дикого поля» до складу Російської держави та її господарське освоєння сумісними зусиллями українських, російських та інших переселенців стало поштовхом до швидкого поширення тут всіх форм народних промислів. Гончарний посуд у побуті слобідського населення в цей час став повсюдно займати важливе місце серед предметів домашнього вжитку, а майстрів-гончарів, що його виготовляли, за свідченням професора Д. І. Багалія «... було багато й по слободах та селах і хуторах».

У XIX – на початку XX ст. традиційне гончарство не тільки зберегло свою роль і місце в соціально-економічній структурі регіону, а й завдяки динамічному формуванню в цей період всіх структур-

них елементів ринкової економіки отримало додатковий стимул подальшого розвитку. Харківська губернія, що включила в свій склад основну частину території Слобожанщини, стала однією з провідних в Російській імперії, поступаючись тільки Полтавській, Московській та частково Чернігівській губерніям.

Сировинною основою гончарного промислу, що визначала його динаміку та географію, а також асортимент і якість самих виробів, були багаті поклади високоякісної гончарної глини, розкидані по всій губернії, й особливо по Сіверському Дінцю та його притоках. При цьому місцеві глини мали самий широкий спектр природних барвників — від білої, кремової, вохристої до червоної, коричневої і темно-сірої. Технологія народного гончарства засновувалась на властивості глини бути пластичною під час формування і ставати досить твердою після її випалу при температурі близько 900°C.

З багатьох засобів формовки керамічних виробів слобожанські народні майстри традиційно використовували тільки два: на гончарному крузі (під час виробництва посуду) і ручний (для виготовлення дитячих іграшок, люльок для паління, статуеток, дзеркальних рамок, горшків для квітів, прикрас та ін.). До того ж, якщо довгий час до середини XIX ст. на Слобожанщині застосовувався ручний гончарний круг, то в другій половині XIX та в XX ст. тут переважав ножний круг. Сам процес формовки тривав від 5 до 15 хвилин, а головними інструментами при цьому були пальці гончара і тонка дерев'яна пластина. Зформований виріб-заготовку майстер зрізав з круга тонким дротом і відразу ж ставив на просушку.

Всі технологічні операції з формовки та просушки заготовок проходили переважно в житловому приміщенні гончара. Тільки влітку деякі майстри виносили гончарний круг на подвір'я, під спеціальний дощатий навіс, де й працювали.

Найбільш складним і дорогим в гончарному виробництві було горно для випалу глиняних заготовок. Щоб запобігти пожежі, гончарі будували його на своєму подвір'ї чи городі, подалі від житлових і господарських будівель. На Слобідській Україні використовувалися горна кількох типів. У дрібних гончарних закладах влаштовувалися відкриті горна, що являли собою вириту в землі яму, обмазану глиною. Такі відносно примітивні горна домінували до 1860-х років, але були економічно невигідні, бо потребували великої кількості палива і давали відносно багато браку. З переходом гончарного промислу на рейки

товарного виробництва відкриті горна все частіше поступалися місцем більш досконалим закритим склепінчастим.

Типові для Слобожанщини горна закритого типу були розраховані на одночасний випал до семи сотень глиняних заготовок і складалися з трьох основних частин: пригребниці, де зберігалися дрова, вогнища і власне горну. Пригребниця була викопана в землі, її стіни закріплювалися колодами, а зверху на стовпах-підпорах влаштовано накриття. Вогнище знаходилося поряд і було збудовано з цегли. Його склепіння, що спиралося на цегляний стовп («козел»), мало отвори — теплопровідні канали, які з'єднувалися з горном. Усе разом — пригребниця, вогнище і горно огорожувалося тином.

Склепінчасті горна стали поширюватися на Слобожанщині вже у 1880-ті рр. Їх будівництво в ринкових умовах стало необхідним, бо вони мали ряд переваг у порівнянні з горнами відкритого типу: давали економію палива, дозволяли дотримувати більш високу якість виробів, робили гончарство всесезонним. Однак, впровадження подібних горнів значно стримувалося відносно високою вартістю їх влаштування, яка становила в різних регіонах від сорока до кількох сотень карбованців. Це часто змушувало гончарів створювати артільні (кооперативні) горна. Так, наприклад, у сл. Нова Водолага на одне так зване «компаньонське» горно припадало по 5-6 промислових господарств. Члени такої гончарної артелі називалися «товарищами» або «братами». Тільки-но один з них вибирав посуд з горна, як другий уже починав укладати туди свої вироби. За ним естафету приймали наступні гончарі.

Після випалу заготовки у горні в цілому завершувався процес виробництва простого неглазурованого («неполивного») посуду. Однак, харківські гончарі, починаючи з 1870-х років, все частіше переходили до технологічно більш складного виду кераміки — глазурованої («поливної»). Одними з перших в налагодженні широкого виготовлення виробів, покритих непрозорою глазур'ю та візерунками, стали, завдяки сприянню графині В. В. Капніст, селянські майстри зі сл. Нова Водолага Валківського повіту. Тут, а пізніше і в інших регіонах Слобожанщини, глиняну заготовку після першого, утильного, випалу розписували, покривали глазур'ю («поливою») і знову поміщали в горно для випалу. Таким способом народні керамісти створювали досить естетичні та міцні вироби, вартість яких на місцевих ярмарках і базарах була в 4-5 разів вища від звичайних неглазурованих.

Малюнки на своїх виробах слобожанські гончарі найчастіше виконували приладом з рогу корови, у вузький кінець якого вставляли пир'їну, а в широкий наливали фарбу — тонко розтерту рідку глину з домішкам барвників. Незалежно від складу поливи основна частина сільських керамістів губернії практикувала мокрий спосіб глазуровки, коли всі компоненти поливи старанно роздрібновали на жорнах і змішували з водою до емульсійного стану, а виріб занурювали в цю поливу або частіше обливали нею і знов обпалювали. Сухий спосіб глазуровки, характерний для гончарних промислів більшості губерній Європейської Росії та Сибіру, на Слобожанщині використовувався рідко і переважно в тих регіонах, де гончарним виробництвом займалися переселенці з Курської, Московської, Тульської, Орловської та інших російських губерній.

В XIX та в перших десятиріччях XX ст. традиційне гончарство було розповсюджене досить нерівномірно, що визначалося місцем знаходження необхідних для виробництва глин та перспективами вигідного збуту. Важливу роль в деяких місцях, наприклад, у сл. Нова Водолага, Степківка та ін., відіграли проведені тут у свій час державними та земськими органами широкомасштабні заходи щодо стимулювання гончарного виробництва. Разом ці фактори і визначали географію народного гончарства в регіоні. Так, з початку XIX ст. й до 80-х рр. XIX ст. воно набуло широкого розвитку в таких населених пунктах, як сл. Нова Водолага і Люботин Валківського повіту; сл. Гутенівка, Кобилівка й с. Станичне Богодухівського; сл. Степківка Сумського; сл. Котельва і Боромля Охтирського; сл. Межиріч, Пригородка-Кам'яна і хут. Костєво Лебединського; хут. Гаврилівка та сл. Гороховатка Куп'янського; сл. Ямпол — «столиця горшків», Гнадівка, Миколаївка, Рай-Олександрівка.

Серед названих осередків особливо виділялася сл. Нова Водолага, де народне гончарство було широко розвиненим ще у дореформений період. До кінця 1880-х років ця слобода з її більш як 180 майстрами, що становило близько 18 % всіх гончарів регіону, продовжувала зберігати своє лідерство.

У 90-ті роки XIX та в перші десятиріччя XX ст. географія гончарного виробництва на Слобідській Україні дещо змінилася. З 1635 народних майстрів, зайнятих у цей період виготовленням керамічних виробів в Харківській губернії основна маса була вже сконцентрована у Валківському (25 %), Ізюмському (19 %), Старобільському (14 %)

і Охтирському (8 %) повітах. При цьому особливо виділялися 14 географічних центрів промислу, де було зосереджено близько 76 % народних керамістів губернії. Але незмінним лідером, як і в попередній час, залишалася сл. Нова Водолага. Там нараховувалося 308 гончарів, що складало майже 20 % їх загальногубернської кількості. Щорічні обсяг їх виробництва досягали сорока тисяч карбованців, що також було найбільшим показником в регіоні.

В цілому для народного гончарства Слобідської України щонайменше з часів неоліту та до 30-х рр. XX ст. було характерним як постійне зростання обсягів виробництва, так і значні позитивні перетворення у сфері організації та техніки цього промислу. В ньому спостерігалось поступове вдосконалення основних технологічних прийомів, все частіше застосовувався новий інструментарій та різноманітні відносно складні механічні пристосування. Жива художня творчість народних майстрів стала поступово губитися в масі стандартно спрощених виробів з глини.

Гончарство як вид допоміжного промислу та важлива форма існування на Слобідській Україні народної прикладної творчості не припинилися й після проведення тут радянською владою насильницької колективізації, яка знищила головну соціальну базу гончарства — вільне селянство. Слобожанські гончарі здебільшого перейшли на виробництво сувенірів та інших художніх речей, які завжди будуть знаходити свого покупця.

Мірошниченко Надія

(НЗ «Глухів»; СДПУ імені А. С. Макаренки)

**КРАЄЗНАВЕЦЬ ІВАН АБРАМОВ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
М. М. НЕПЛЮЄВА — ЗНАНОГО ФІЛОСОФА,
БОГОСЛОВА, ПЕДАГОГА**

Микола Миколайович Неплюєв (1851–1908) талановитий педагог, соціальний практик, засновник общини Хрестовоздвиженське Трудове братство, а також чоловічої та жіночої сільськогосподарських шкіл. Його ідеї та діяльність дуже часто піддавали нищівній критиці, разом з тим, визнавали соціально-економічні успіхи Трудового братства.

Унікальність особистості Миколи Миколайовича полягає в тому, що з плином часу його ідеї, які були успішно втілені в сільськогосподарських школах і общині, викликають зацікавлення та залишаються актуальними.

Дослідженню діяльності М. М. Неплюєва в різний час присвячували свої праці І. С. Абрамов, В. М. Авдасьов, І. Гордєєва, А. Грас'є, В. І. Екземпларський, М. Жевахов, О. О. Лютецький, Л. Г. Мельник, А. Сикорський, В. Соловйов, Н. С. Солодовник, П. М. Солонина, М. В. Сомін, П. К. Федоренко, Г. Фурсей, та інші.

Відомий красзнавець, етнограф, літературознавець Іван Спиридонович Абрамов є автором значної кількості книг та наукових статей. Декілька своїх праць він присвятив діяльності Трудового братства Миколи Неплюєва («В культурному скиту (Серед неплюєвців)» (1902 р.), «В культурному скиту. Про одну процвітаючу комуністичну общину» (1914 р.) та низку публікацій у періодичних виданнях).

І. Абрамов здобув освіту в Воздвиженській сільськогосподарській школі, пізніше закінчив Глухівський учительський інститут. Певний час він учителював у навчальних закладах М. Неплюєва. І. Абрамов звинувачував М. Неплюєва в надмірній релігійності, авторитаризмі та удаваності його благих намірів. Іван Абрамов був обурений тим, що виховна система в навчальних закладах М. Неплюєва повністю нівелює особистість, таким чином в братство потрапляють «знебарвлені фігури, готові по даному сигналу виявляти різні християнські почуття: плакати сльозами розчулення, скрушно ридати про свої гріхи...». Але, разом із тим, Іван Абрамов відзначав високий рівень знань, що здобувалися у школах М. Неплюєва та економічні успіхи у веденні зразкового господарства.

Стаючи на захист діяльності Трудового братства, член Думи А. Фурсей у своїй статті «Чи мають право говорити про «Неплюєвщину» та «Неплюєвців»» зазначав, що публікації І. Абрамова зумовлені суб'єктивною неприязню до фундатора і є навмисним викривленням фактів. Автор статті пояснював, що бути нещирим, кривити душею можливо з людьми, яких зустрічаєш швидкоплинно, але «жити з ранку до ночі в усіх дрібницях життя з цілим суспільством людей, перед якими завжди потрібно було б когось удавати — неможливо...».

Тож діяльність М. М. Неплюєва викликала неабияке зацікавлення, адже Трудове братство було непересічним явищем як і сама особистість його фундатора і мала полярні оцінки, на які нерідко впливав

людський фактор. Але критику діяльності общини не можна вважати цілком голосливою, про недоліки братства говорив і сам її засновник. Поряд з цим, значна кількість відвідувачів Воздвиженських шкіл стверджували, що учні грамотно та впевнено висловлювали власні думки. Вихованці мали широкі можливості для розвитку своїх талантів (гуртки за інтересами: драматичний, художній, музичний та ін.). На нашу думку, в атмосфері тотального контролю, моральної задухи, неможливо виховати успішних, талановитих особистостей, якими славилися Воздвиженські школи. Беззаперечним критерієм успішної роботи закладів М. Неплюєва була досконала соціально-економічна система, а також довговічність їх існування — майже 40 років, 23 за життя засновника.

Мірошніченко Олександр

(НЗ «Глухів»)

КЛАДОВИЩА МІСТА ГЛУХОВА ЯК ОБ'ЄКТИ ТУРИСТИЧНОГО ОГЛЯДУ

Глухівські кладовища вже багато років є об'єктами наукових досліджень. Некрополістична спадщина міста представлена кам'яними хрестами та плитами,obelісками, залишками від каплиць, склепами та мацевами кінця XVIII – поч. XX ст. Навколо міста розташовано п'ять старовинних православних цвинтарів та одне єврейське кладовище.

Багата добірка планів міста дозволяє віднайти обриси глухівських кладовищ, починаючи з 1776 року. Важливим першоджерелом під час вивчення даної теми є добірки метричних книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, Державних архівах Чернігівської та Сумської областей. Окремо слід відзначити фонд № 679 ДАЧО (Чернігівська духовна консисторія), де зберігаються справи № 387 та № 388, що містять дані про церкви і церковних служителів Глухівського повіту початку XX ст.

Перші описи епітафій на православних надгробках Глухова були зроблені В. А. Модзалевським у багатотомній роботі «Малоросійський родословник». Поодинокі описи глухівських надгробків можна віднайти в епістолярних джерелах та щоденниках хроністів XVIII ст.

У 1996 році побачила світ картотека історика, генеолога Н. П. Чулкова, що містила описи епітафій та надгробків Глухівських кладовищ. Ця праця мала стати частиною фундаментальної роботи — «Русский провинциальный некрополь».

Сучасні дослідники глухівської надмогильної старовини В. Г. Пуцко, Н. О. Зайцева, Ю. О. Коваленко активно заповнюють пусту нішу. Завдяки кропіткій архівній роботі генеолога Віри Назарової десятки імен з глухівських надгробків зазвучали на сторінках періодичних та інтернет видань. Автор статті вже декілька років займається виявленням та паспортизацією надмогильних пам'яток. Результати досліджень публікуються у збірниках наукових праць, місцевій періодиці та соціальних мережах.

Для всебічної популяризації глухівських кладовищ у 2017 році співробітниками Національного заповідника «Глухів» був розроблений перший екскурсійний маршрут територією Глухівського Вознесенського кладовища. Місцеві цвинтарі вигідно розташовані відносно центральних вулиць, що дає змогу швидко та зручно потрапити до них. В той же час, внутрішні стежки та дороги всередині кладовищ не мають твердого покриття, тому доступні тільки за сухої погоди.

Туристів можуть зацікавити надгробки, що належали місцевій аристократії, рангових військових, купців, інтелігенції. Старовинні пам'ятники виготовлені з різних порід граніту, білого мармуру, ракушняку та місцевого пісковика. Сьогодні прогулянки територією глухівських кладовищ можливі тільки із спеціалістом НЗ «Глухів», пересічний турист насилу знайде поміж сучасних поховань старі надгробки. Обмежує шукачів некрополістичної спадщини і природні умови: дощова погода, густа рослинність та сніг унеможливають доступ до пам'яток.

Найкращим часом для відвідування кладовищ є середина весни. Кладовища Глухова цікаві не тільки некрополістам, але й генеологам, мистецтвознавцям, історикам, архітекторам, краснзнавцям. Старим надгробкам загрожують природні чинники (вивітрення, дощ, лишайники, трухляві дерева) та антропогенні. Кам'яні хрести, плити та сврейські мацеві із місцевого пісковика є зразками продукції глухівських каменярів. Це ремесло в даному регіоні є мертвим, тому кожен нововиявлений пам'ятник потребує збереження і догляду.

Мусинова Зебо
(СПІІІА, Узбекистан)

ГОРОД, БРОСАЮЩИЙ СВЕТ ВОСТОКУ

При въезде в город Самарканд находятся холмы, расположенные между аэропортом и городом. В глубине этой возвышенности спит глубоким сном история Самарканда, насчитывающая несколько тысяч лет.

Некогда цветущий, кипящий жизнью город зарыт под этой возвышенностью. У нас нет письменных сведений о появлении города. В таких исторических предсказаниях, как «Кандия и Самарий» приведено несколько легенд, связанных с историей появления городского поселения. В одной из них говорится, что создателем города является Александр Македонский. В другой же рассказывается о японском царе по имени Шамир, который вел наступательную войну против Китая и заодно разрушил Самарканд, а затем вновь его восстановил.

В толковом словаре Бурхоний Котийни этимология слова «Самарканд» возводится к двум словам: «Самар» — имя турецкого царя, «кент» — в переводе означает город, село. В словаре указано, что построенное царём Самаром место было расширено и превратилось в город. Из приведенных выше примеров видно, что появление города и его возраст смешаны с легендами. Из-за этого, возраст Афросиаба-Самарканда можно определить лишь опираясь на археологические исследования.

В этом отношении естественно и появление вопроса: откуда появилось название Афросиаб? Известно, что великий поэт Абулькасим Фирдоуси в своём знаменитом «Шахнаме», касаясь вопросов взаимоотношения между Ираном и Тураном, о спорах между ними, пишет о том, что царем Турана был Афросиаб. По записям Махмуда Кашгари, царя Турана звали Али Эри Тунга, а персы называли его Афросиабом.

Самарканд, являясь столицей Али Эр Тунга — Афросиаба, первоначально стал носить имя «Афросиаб». Первые раскопки окружённого ущельями Афросиаба начались после захвата Российской империей Туркестана. Городок Афросиаб занимал площадь в 219 га.

В 1883 году В. Крестовский при участии нескольких военных начал раскопки Афросиаба и обнаружил большое количество истори-

ческих изделий. Эти раскопки, хоть и были далеки от современных научно-методических исследований, усилили интерес к истории Самарканда. Русские военачальники начали проводить раскопки Афросиаба и в процессе раскопок нашли много исторических артефактов. Научное изучение Афросиаба связано с деятельностью таких археологов, как В. Вяткин, А. Тереножкин, М. Массон, В. Бартольд, Я. Гулямов, Ш. Топпхужаев, Шишкин. Эти трудолюбивые ученые, изучив многие секреты Афросиаба, рассказали обществу о его истории. В последние годы ведутся совместные узбекско-французские экспедиции по ведению раскопок в Афросиабе.

Французские археологи — академик Поль Бернар, профессор Франс Грене и узбекский археолог М. Исомиддинов в последнее время обнаружили здесь наличие важных научных изобретений, касающихся истории Самарканда.

Известно, что городище Афросиаб издавна было окружено оборонительной стеной. Внутри него находились правящая арка, для проживания горожан был создан шахристон. В городище было несколько сёл, широкие и ровные улицы площади и базары. Также внутри города была огромная мечеть Жомеъ, дворцы богатых, хаузы, наполненные прозрачной водой. В город питьевая вода поступила через арык Жуйи (арык Кургошин), а использованная, грязная вода выводилась из города через специальные глиняные трубы. Эти сложные инженерные сети для того времени были самым передовым изобретением. Благодаря археологическим исследованиям были найдены и изучены вышеперечисленные сооружения и стены. 1965 год был самым успешным для археологов.

Учёные под руководством Я. Гулямова, проводившие раскопки, нашли останки обширного дворца, относящегося к VI–VII вв. При чистке стены дворца археологи были удивлены. На стенах дворца были нарисованы разноцветными красками нежные рисунки. Несмотря на то, что эти рисунки на протяжении нескольких веков находились в сырой земле, они сохранили свою окраску. Темы этих рисунков, найденных на стенах дворца Вархуман, были разнообразны. Здесь изображены послы, приезжающие в Самарканд из разных стран, принцессы, путешествующие на слонах, изображены свадьбы, сцены из охотничьей жизни. Каждый персонаж наделен своеобразным образом. Эти настенные рисунки показывают, насколько сильно было развито изобразительное искусство.

Найденные в ремесленных и золотоделательных махаллах изделия ремесленников и золотые изделия указывают на утончённый вкус изготовивших их ремесленников.

Проведенные в последние годы совместные узбекско-французские раскопки доказали, что городу 2750 лет. А это значит, что Самарканд-Афросиаб — Восточный ровесник Рима.

Примечания:

1. Бакман Я. И. По городу XXV веков: (Самарканд) / Вступит. статья и ред. канд. ист. наук Ю. Н. Алескерова. — Ташкент: Узбекистан, 1969.
2. История Самарканда: в 2 т. / Академия наук Узбекской ССР; отв. ред. И. М. Муминов. — Ташкент: Фан, 1969. — Т. 1: С древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции. — 484 с.
3. История Самарканда: в 2 т. / Академия наук Узбекской ССР; отв. ред. И. М. Муминов. — Ташкент: Фан, 1970. — Т. 2: От победы Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. — 496 с.
4. Самарканд: Краткий справочник-путеводитель / Сост. И. И. Умняков, Ю. Н. Алескеров, К. М. Михайлов. — Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР, 1956. — 104 с.
5. Alexander Morrison. Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford, OUP, 2008 (Oxford Historical Monographs).

Окатенко Віталій

(ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України)

ЛЮБОТИНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК СКИФСЬКОГО ЧАСУ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Курганный могильник на південній околиці сучасного м. Люботин є одним з найбільших некрополів у басейні р. Сіверський Донець, чисельністю більше ніж 450 насипів (Бречка М. Ф, 1939; Шрамко Б. А., 1983). Його дослідження триває вже близько ста років і пов'язане

з іменами співробітників або вихованців Харківського університету: С. А. Семенова-Зусера, І. Н. Луцкевича, Б. А. Шрамка, Ю. В. Буйнова та інших.

Могильник розташований біля витоків р. Мерефа в басейні р. Мож, в центрі Сіверськодонецької групи пам'ятників скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. Він складається з трьох груп: центральної, дуншовської та караванської, що розкинулися поміж м. Люботин і сел. Караван на підвищеній місцевості. Майже з усіх боків могильник оточений каскадом сучасних прудів на р. Мерефі (приток III порядку басейну Дону).

Цікаві дані щодо походження назви сучасного селища Караван. Не заглиблюючись до суті самого питання, більшість дослідників пов'язують її саме з городищем і курганням некрополем, що розташовані поряд. Нібито у давнину тут проходив торговий шлях, що і відбилося у сучасній назві поселення. Дійсно, у скіфський час — з середини VI ст. до н. е. — починає функціонувати Муравський Шлях, який проходив по вододілу десь в цих краях. Але, на нашу думку, це аж ніяк не пов'язано з назвою сучасного селища. Справа в тім, що перша згадка про селище у верхів'ї р. Мерефи відноситься до 1700 року. В цей час — це вже хутір з 3-ма водяними млинами і господарством, але назви він ще не має, вона виникла згодом. З архівів відомо, що десь у 1709–1710 роках тут була побудована винокурня (Губський П. В., 1998). Цікаво, що одне із значень слова КАРАВАН у тлумачному словнику В. І. Даля на південному діалекті — «винокурня». Тобто, на наш погляд, і сама назва сучасного селища Караван походить не від давнього Муравського Шляху, а саме від винокурні (-ень), що були побудовані тут у XVIII ст. та існують до сьогодні.

Повертаючись до Люботинського могильника, зазначимо, що його дослідження розпочалися у 1924–1925 рр. під час проведення практичних занять з археології студентів університету (1-2 кургани). Пізніше, у 1938/39 рр. розкопки проводила експедиція на чолі з проф. С. А. Семеновим-Зусером і І. Н. Луцкевичем. Було досліджено 2 кургани (Бречка М. Ф., 1939). З 1945 р. під час хвороби С. А. Семенова-Зусера дослідження було доручено аспірантові Б. А. Шрамку. Останній розкопав тут 5 насипів у 1945 р. і ще 3 кургани 1950 р. (Шрамко Б. А., 1957). У 1962 р. Б. А. Шрамко ще раз повернувся до розпочатих досліджень і провів розкопки вже 10 поховань. Один з курганів був 5,5 м заввишки (Шрамко Б. А., 1983). Всі поховання, як зазначає

дослідник, були пограбовані. Після тридцятирічної перерви дослідження на могильнику були поновлені співробітниками Харківського університету під керівництвом доц. Ю. В. Буйнова. Експедиція дослідила 5 поховань центральної і обстежила 2 кургани караванської групи (Бандуровський О. В., Буйнов Ю. В., Дегтяр А. К., 1998). У 2013, 2016, 2017 і 2018 рр. розкопки продовжила скіфська експедиція харківського осередку ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ під керівництвом В. М. Окатенка. У процесі робіт був складений ретельний план могильника, додатково розкопані 2 пограбовані та 1 виявлений курган із впускним похованням караванської групи і вперше досліджений 1 курган дуншовської курганної групи № 4 (Окатенко В. М., 2014; Окатенко В. М., Скорий С. А., Зимовець Р. В., 2018).

Таким чином, за весь період наукових розкопок на території Люботинського курганного могильника у всіх 3-х групах було досліджено 29 курганів (30 поховань). Дослідження останніх років дали змогу уточнити хронологію всього могильника і пов'язати караванські кургани з учасниками Передньоазійських походів (за Геродотом), які були поховані тут після повернення в кін. VII – поч. VI ст. до н. е.

Подальші розкопки цього архаїчного некрополю Лівобережного Лісостепу дозволять не тільки більш впевнено говорити про матеріальну культуру, соціальну неоднорідність похованих та їх звичай, а й відкоригувати регіональну хронологію (виділити етапи його функціонування, тобто роз'єднати кургани часів повернення із походів кін. VII – поч. VI ст. до н. е. і поховання починаючи з сер. VI ст. до н. е., здійснені вже після масового заселення зазначеного регіону вихідцями з басейну р. Ворскла).

У рамках періодизації пам'яток раннього залізного віку деякі поховання Люботинського могильника стануть еталонними комплексами фінального етапу ранньоскіфської культури.

Педан Наталія

(ХНПУ імені Г. С. Сковороди; КЗ «ООМЦКМ»)

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНЕ МИСТЕЦТВО ХАРКІВЩИНИ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

Мистецькі смаки сьогоденішнього суспільства — питання неоднозначне, але загальна оцінка цього явища чітко дає нам зрозуміти,

що одне з панівних місць тут займають сучасний живопис, графіка і фотографія. Якщо ж звернутися до історії мистецтва, то перш ніж затвердитися у суспільстві, воно зазнало значних змін і пройшло тривалий шлях: від непрофесійного народного мистецтва (традиційного для кожного етносу) до сучасного мистецтва з різноплановістю його видів й форм.

Саме на підґрунті традиційної культури і сформувалось сучасне мистецтво, тому, беручи до уваги цей факт, слід зазначити, що не менш важливим і визначальним рупієм для кожного народу є і збереження традиційних видів мистецтва, таких як декоративно-прикладне мистецтво, тобто таке, яке поєднує у собі як народні естетичні, так і народні практичні якості. Зокрема, до нього належать такі галузі мистецької діяльності як різьблення, вишивання, вибійка, лиття, прядіння, плетіння, ліплення та багато інших видів, якими з давніх давен володіли українці і широко застосовували їх у побуті. Таким чином, декоративно-прикладне мистецтво є своєрідним культурним кодом нації, який ідентифікує її на міжнародному рівні, тому питання його популяризації у суспільстві є беззаперечним.

У наш час існує багато прикладів збереження декоративно-прикладного мистецтва на постійній основі у музейному просторі або ж, власне, у самій майстерні народного майстра, який працює у тій чи іншій мистецькій техніці, причому, стан збереження декоративно-прикладного мистецтва у провідних європейських країнах значно вище, ніж в Україні. На Харківщині такими, наприклад, є Харківський художній музей, Харківський історичний музей, Обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва, Пархомівський художній музей та багато інших красзнавчих музеїв, а також численні майстерні народних майстрів, яких в області близько 1400 осіб. Однак, якщо зазирнути глибше, то можна побачити, що обидва вищезазначені напрямки приречені на сталість через відсутність матеріально-технічної бази та провідних фахівців. У такому випадку одразу виникає питання — «Як забезпечити подальший розвиток народного декоративно-прикладного мистецтва, яке не в змозі конкурувати із прогресивним мистецтвом сучасності?» Відповідь на питання є досить простою — треба слідувати тим же шляхом, яким йде і сучасне мистецтво, тобто популяризувати себе за допомогою різноманітних практик, які дозволяють залучити на свій бік власних прихильників у суспільстві.

Якщо виходити із можливостей нашої країни, нашого регіону, то тут на допомогу приходять різноманітні комунікаційні заходи (майстер-класи, фестивалі, ярмарки хенд-мейду тощо), спрямовані на популяризацію та розвиток декоративно-прикладного мистецтва у сучасному просторі. Такими є конкурс «Слобожанський сувенір», «Великий Слобожанський ярмарок», фестиваль традиційної народної культури для дітей та молоді «Кроковес коло», ярмарок handmade ARTiSHOP, а також різні майстер-класи, що проводяться на базі міських арт-просторів і арт-терапії, тобто методи, які дозволяють займатись самолікуванням за допомогою мистецтва (у цьому випадку за допомогою використання різних технік декоративно-прикладного мистецтва). Усі ці напрями у повному обсязі забезпечують подальше функціонування декоративно-прикладного мистецтва регіону, допомагаючи йому відроджувати свої стародавні традиції і, відгукуючись на запит сучасного суспільства, не втрачати при цьому своєї автентичності.

Педан Таміла

(ХНПУ імені Г. С. Сковороди; КЗ «ООМЦКМ»)

СУЧАСНЕ МИСТЕЦТВО В ЕКСПОЗИЦІЙНИХ ПРОСТОРАХ ХАРКОВА: ВИКЛИКИ XXI ст.

У час стрімкого інформаційного розвитку суспільства мистецтво стикається з проблемою його нерозуміння відвідувачами виставок та експозицій. Питання: «Що насправді хотів сказати художник?» — залишається актуальним для більшості з них. Проблему слід шукати в першу чергу у вкоріненому судженні сучасного мистецтва через призму класичного, яке в свій час розповідало про війни, оспівувало науку та підштовхувало моду, рекламувало вельмож і висвітлювало революційні події.

Нині в Україні діє структура Інститут проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України (ІПСМ НАМ України), яка вважається єдиною науково-дослідною установою в Україні, що здійснює фундаментальні наукові дослідження усіх видів сучасного мистецтва, як практичні, так і пошукові студії, спрямовані на розвиток професійного сучасного мистецтва й архітектури, впроваджує

нові мистецькі технології і практики. Тому, перш ніж перейти в стадію сучасного мистецтва, воно має бути оціненим Інститутом проблем сучасного мистецтва.

Одним із сучасних напрямків, що зародився у 2007 році в Італії, є «Живопис і поезія», який наголошує на тому, що літературні тексти є джерелом натхнення для створення творів образотворчого мистецтва й навпаки. Результати такої співпраці мають проявлятися в новій і найповнішій формі мистецтва, які й були представлені у Харкові. Так, у Харківському Художньому музеї протягом 2016–2017 рр. експонувалася виставка «Мальована поезія Сергія Жадана». Спеціально до фестивалю дитячої та юнацької творчості «Харків — місто добрих надій» Сергій Жадан передав Художньому музею свої ще не опубліковані дитячі вірші, які й мали проілюструвати юні таланти, а потім, за результатами відбору журі, кращі роботи увійшли до збірки Жадана з цими самими віршами.

У Харківській обласній бібліотеці відбулася виставка книжкових ілюстрацій і арт-буків студентів Харківської державної академії дизайну і мистецтв, де чільне місце належить дипломному проекту ілюстраторки Слави Шульц за її книжку «Ташенька і кактус», яка увійшла в колекцію найгарніших видань року на думку експертів Франкфуртської книжкової ярмарки. Книга складається із розворотів окремих ілюстрацій, частина яких замальована, а частину треба замальовати самому. Цей сучасний вид мистецтва є найдоступнішим і найпопулярнішим напрямком в арт-терапії, що дозволяє людині залишитися сам на сам та займатися творчістю, на яку зазвичай складно знайти час.

Досить цікавим явищем у Харкові є стріт-арт, для якого експозиційною площиною виступають вулиці і, мабуть, найпомітнішим представником є Гамлет Зінковський зі своїми неординарними за сенсовим змістом роботами. Його роботи комунальні служби раніше сприймали за такі, що псують місто і тому активно зафарбовували. Нині вони вважаються візитівкою міста. Лише антифанати художника продовжують робити спроби зафарбувати його малюнки. Замалювання робіт Гамлета Зінковського свідчить про нерозуміння його ідей окремими мешканцями і нерозуміння сучасного контексту мистецтва в цілому. Його мистецтво дійсно вимагає від не підготовлених глядачів більшої зосередженості та розуміння. Сучасне мистецтво воно таке — може бути відвертим, може бути делікатним,

заангажованим, але воно завжди шукає діалогу — чи то з критиком, чи то з поціновувачем.

Художник-гірник або «Шахтарський Рівера» — все перераховане про художника Романа Мініна, який розвиває шахтарську тематику регіону, де він народився, міфологізує життя жителів Донбасу та побуту шахтарів, беручи цю тему за метафору закритої соціальної системи. Цього року у Бельгії він влаштував виставку творів, виконаних у жанрі трансмонументалізму, де особливо привертали увагу масштабні панно, інсталяції та роботи, створені за технологією доповненої та віртуальної реальності. У Харкові варіант виставки його робіт мав більш приземленіший характер — у 2015 р. в ЄрміловЦентрі було представлено його виставку «Трансформатка», де він деформував образи, і через ці деформації та трансформації запрошував до діалогу про зміст явищ та суспільні процеси споглядачів його робіт. Ця виставка акцентувала увагу на необхідності радикальної трансформації свідомості і культурних та соціальних цінностей, навколо яких обертається людський світ. Найбільшої зацікавленості серед робіт викликають його вітражі, які у багатьох асоціюються зі стилем 70-х років, з радянським стилем, післясмак якого досі витає у повітрі. Однак, автор бажає, щоб його шахтарська тема представлялася як ребрендинг, переосмислення, а архетипи шахтарів він бажає очистити від комуністичної пропаганди, створити свою казку, яка буде написана монументально-декоративною мовою.

Нині в Харкові все активніше розвиваються нові форми мистецтва, що підіймають актуальні глобальні питання. Однією із таких є «Еко арт» або екологічне мистецтво, сенс якого полягає у відтворенні за допомогою вторсировини особливих мистецьких витворів, арт-об'єктів, інсталяцій, картин, інтер'єрних речей, одягу та аксесуарів, які мають особливий зміст і своїм виглядом закликають людей до ощадливого використання природних ресурсів і утилізації, формують і розвивають такий напрям як «ресайклінг» і «апсайклінг». В обох випадках — це процеси створення нових виробів з уже вживаних ресурсів. 27 листопада в Обласному організаційно-методичному центрі культури і мистецтва було презентовано виставку еко-арту «ПереТворення». Ця виставка є найпершою такого роду в Харкові і тому її представлення викликало похвалу серед народу. Всі презентовані експонати вироблені із ресурсу, що був у вжитку — із вторсировини, що мало привернути увагу людей до питання подовження життя уживаних ре-

чей — творчого перетворення їх у функціонально потрібні та стильні речі, або ж такі, що привертають увагу до проблеми нерационального використання природних ресурсів. Популярною технікою еко-арту, що розвиває напрям ресайклінг є асамбляж — це виготовлення картин з відходів та різних непотрібних залишків і предметів, які приклеюють до поверхні полотна чи панно, як колажі з вирізок журналу, і потім їх можуть покривати аерозольною або акриловою фарбою. Така неординарна форма вираження митця може бути несприйнятою відвідувачами серйозно, але якщо шукати в ній сенс, то можна знайти тисячу аргументів і ідей, які вона прагне донести до невідготовленого споглядача.

Харків сьогодні вважають ще й молодіжною столицею України, містом студентів, і тому він має бути максимально гнучким на усі запити цієї молоді, молодих художників та людей з «молодим» та «свіжим» поглядом на різні види мистецтва, що представляють у місті. В Харкові немає глобальних виставок, що супроводжуються численними препаті і афтепаті, але тут є публіка, яка формує свій смак і стиль, шукає себе і своє покликання. Саме мистецькі виставки і експозиції, які утворюють між різними категоріями відвідувачів діалог, стають джерелом натхнення для інших, творчо налаштованих або закріплено пасивних, людей. Це великий дар мистецтва слугувати ідейним натхненником і виражати мовою мистецтва соціально важливі теми. Харків стає на шлях привертання молодих митців і восени 2019 року готується приймати Другу Біснале Молодого сучасного мистецтва. Засновником цього проекту є Міністерство культури України, а головним організатором у Харкові — Харківська Муніципальна галерея. Першими партнерами проекту стали Харківська обласна державна адміністрація, Харківська міська рада, Центр сучасного мистецтва «СрміловЦентр», Харківська школа архітектури та PR-агенція «Bagels & Letters».

Тому сподіваємось на те, що Харків зарекомендує себе як майданчик гармонійного співіснування молодих митців з відвідувачами та фанатами їх творчості.

КРАЄЗНАВЧИЙ ДИСКУРС У ПРЕСІ ЯК СПОСІБ ІСТОРИЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

Одним із наріжних питань сучасного журналістикознавства є співвідношення журналістики та історії, що може бути витлумачене поліваріантно. Проте, найбільш змістовно насиченою за сучасних умов видається проблема краєзнавчої наповненості преси, адже часто в якості найбільш релевантного підходу до подання такої інформації є її занурення в потік подій. Це стає також до переосмислення минулого, тобто його історизації як модернізації сучасного на сторінках ЗМІ.

Для України проблема обсягу історико-краєзнавчих знань у науковому, політичному, культурному, медійному та інших дискурсах, з одного боку, є актуальна, а з іншого — болюча. Українське суспільство стало «хворим на історію», і дуже болісно реагує на будь-які проблеми, пов'язані з власним минулим [5]. Тому дослідження краєзнавчого дискурсу у пресі сьогодні стає актуальнішим.

Теоретичне обґрунтування процесу конструювання минулого на шпальтах української преси розкривається у працях М. Романюка, М. Галушко, С. Костя, Л. Снідарчук, Л. Кічури, І. Крупського, В. Савчук, Г. Рудого, Я. Верменич, Г. Бабійчук та інших.

В умовах зламу традиційних підвалин життя відбувається переосмислення, також посилюється проблема його історичного шляху, групи, нації, суспільства. Тому краєзнавчий дискурс у пресі можна вважати невід'ємною частиною життя усього суспільства, що здатен певною мірою відображати нашу дійсність, у якій історичні події інтерпретуються як спогади про нещодавнє минуле, що все більше потребують адекватних механізмів збереження і переосмислення громадськістю.

Конститутивною ознакою будь-якого наративу є зображення історії в дискурсивному просторі. «Історія — закономірний, послідовний розвиток дійсності; зміни в дійсності, у процесі життя; події в процесі життя народу, його певної частини тощо, сукупність фактів і подій, які належать до минулого» [4, с. 51]. «Історизувати» означає «розмістити в історичну перспективу» певні історичні події для усвідомлення і кращого розуміння минулого [6, с. 75].

Красназнавчий дискурс — це тип тексту, що містить інформацію про місцевість з точки зору історії, культури, природних особливостей і т. п., будь-якої частини країни, регіону, області, району [2, с. 170].

Красназнавство ми розглядаємо як галузь людської діяльності, яка спрямована на всебічне вивчення краю та сукупність знань про нього: його географію, історію, економіку та інші сфери життєдіяльності [3, с. 25]. Тому його можна отожднювати із власне історизацією суспільної дійсності і трактувати як вид історіографічного тексту, який виокремлюється «винятково для позначення історіографічної наративної репрезентації минулого» [1, с. 38].

Красназнавчий дискурс у пресі є специфічною функціонально-комунікативною категорією, за допомогою якої реалізується інтенція адресанта в плані поліпшення ефективності історичної комунікації. Публіцистичний дискурс дає широкий матеріал для розв'язання численних проблем мовної комунікації, комунікативної діяльності. Цей тип дискурсу, тематично маркований історико-красназнавчими термінами, виконує функцію формування історичної свідомості, впливу на неї через добір красназнавчої інформації.

Сьогодні історико-красназнавча медійна тематика намагається дистанціюватися від «усеядності» красназнавчих пошуків. Її цікавить не все в історії регіону, краю, а насамперед те, що визначає тенденції і формує напрями змін у ньому.

Загалом можна говорити про актуалізацію порушеної нами проблеми, з одного боку, в парадигмальному просторі красназнавства та журналістики, з іншого боку, — в парадигмі конструювання журналістами образу минулого з позицій сучасності. Медійник при цьому виступає безпосереднім модератором історико-красназнавчої пам'яті та суспільної дійсності, ланкою між минулим, сучасним і майбутнім.

Примітки:

1. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / Франк Анкерсмит; [пер. с англ. О. Гавришиной, А. Олейникова; под науч. ред. А. Б. Макеевой]. — М.: Идея-пресс, 2003. — 360 с.

2. Дука О. Г. Дискурс исторической науки и дискурс идентичности / О. Г. Дука // Дискурс Пи. Научно-практический альманах. — М., 2005. — Вып. 5. — С. 170-172.

3. Кушнарченко Н. М. Бібліотечне красназнавство: підруч. / Н. М. Кушнарченко. — Київ: Знання, 2007. — 502 с.
4. Словник української мови: в 11 томах. — Том 4. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 51.
5. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — С. 462.
6. Ярошенко В. Роль історизації у становленні раціональної громадянськості особистості / В. Ярошенко // Політичний менеджмент. — 2008. — № 5. — С. 75-84.

Покропивна Ольга
(НАКККиМ; НІБУ)

КРАЄЗНАВЧІ ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ НА ДОПОМОГУ КРАЄЗНАВЧИМ ДОСЛІДЖЕННЯМ

Дослідження з красназнавства та красназнавча бібліотечна діяльність безпосередньо пов'язані з географічними назвами населених пунктів. Розпочата урядом у 2015 р. адміністративно-територіальна реформа призвела до змін у назвах топонімів населених пунктів та їх адміністративному підпорядкуванні, що актуалізувало проблему відповідного висвітлення історико-красназнавчої інформації в бібліотечно-інформаційних системах. Національна історична бібліотека України (далі — НІБУ, Бібліотека), яка є методичним центром в галузі історико-красназнавчої бібліотечної діяльності та наукової бібліографії з історії України, одним із стратегічних напрямів визначає вивчення шляхів оптимізації інтегрованого доступу до історико-красназнавчих інформаційних ресурсів на сайті книгозбірні та заповнення інформаційних лакун з історії населених пунктів країни.

НІБУ з 2012 р. створює інтегрований красназнавчий ресурсу «Історія міст і сіл України» (далі — Ресурс, БД) у якому основним пошуковим критерієм є географічна назва за сучасним Адміністративно-територіальним устроєм України. З огляду на це, Бібліотекою був розроблений новий Ресурс «Адміністративно-територіальний устрій. Зміни і доповнення» (далі — «АТУ. Зміни і доповнення»), який допоможе красназнавцям та науковцям отримати достовірну інформацію, адже

в джерелах вона не завжди оперативно оновлюється. База даних «Історія міст і сіл України» постійно доповнюється та редагується, а в Ресурсі «АТУ. Зміни і доповнення» зазначається лише офіційна інформація з друкованих та електронних джерел.

Мета статті — на основі аналізу пошукових можливостей названих красназнавчих ресурсів НІБУ показати, які з перейменованих населених пунктів повернулись до історичних назв, а які отримали нові за сучасним адміністративно-територіальним устроєм України (на прикладі населених пунктів Київської області, перейменованих у період з 2015 по 2017 рр.).

Об'єкт дослідження — красназнавчі електронні Ресурси Національної історичної бібліотеки України: «Історія міст і сіл України», «Адміністративно-територіальний устрій. Зміни і доповнення», розміщені на сайті Бібліотеки.

Предметом дослідження є назви географічних рубрик зазначених електронних ресурсів НІБУ в межах Київської області.

Джерельна база — інформаційне наповнення цих красназнавчих електронних ресурсів та публікації фахівців НІБУ з теми даного дослідження: Н. В. Волошинської, В. П. Кисельової, О. В. Михайлової, І. В. Чеховської та ін.

В результаті аналізу, застосовуючи ресурс «Історія міст і сіл України», всього було виявлено понад 5 тис. записів на документи, де зафіксовані дані про населені пункти Київської області. У БД «АТУ Зміни і доповнення» виявлено 40 перейменованих населених пунктів Київської області із загальної кількості 1126 адміністративно-територіальних одиниць області. З'ясовано, що 16 населених пунктів з 40 перейменованих адміністративних одиниць Київщини не зафіксовані у БД «Історія міст і сіл України». Виявлені лакуни, рекомендовані до заповнення, а інші відредаговані згідно з сучасним АТУ України. Зокрема, 8 записів про населені пункти не мали додаткових полів на нові їх назви за останнім перейменуванням. Цікавим виявленням фактом є те, що 15 населених пунктів Київщини із 40 перейменованих повернулись до своєї історичної назви. Крім того, 11 населених пунктів обрали нові назви, з них 6 населених пунктів мали історичні найменування. Однак, систематизатори не мали можливості визначити історичні назви 14 населених пунктів з сорока, які були перейменовані у Київській області, і це дає поштовх для дослідження їх історії, а також історії населених пунктів інших регіонів України.

Підсумовуючи, зазначимо, що в результаті даного дослідження було здійснено редагування у БД «Історія міст і сіл України» назв перейменованих населених пунктів Київської області. Наразі всі перейменовані населені пункти Київщини мають додаткові поля на назви за сучасним АТУ України. Оскільки БД «Історія міст і сіл України» вміщує великий масив записів (більше 15 тис. на кінець 2018 р.), редагування триває, тобто, важливим для користувачів Бібліотеки є можливість перевіряти географічні назви за сучасним адміністративно-територіальним устроєм України у БД «АТУ. Зміни і доповнення».

Таким чином, на прикладі аналізу інформації щодо населених пунктів Київщини, виявлених у базах даних «Історія міст і сіл України» та «АТУ. Зміни і доповнення», висвітлено можливості оперативного пошуку інформації відповідно до сучасних потреб користувачів, що займаються краєзнавчою роботою або іншою інформаційною, науково-дослідною діяльністю.

Полях Євгенія

(НІОУ імені Ярослава Мудрого)

МУЗЕЙНИЙ КОМПЛЕКС ЗМІЇВСЬКОГО ЛІЦЕЮ № 1 ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ НАПИСАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ РОБІТ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Збереження духовних цінностей, залучення молоді до вивчення історичної минувшини, її пропаганди та популяризації є об'єктивною соціальною потребою нашої країни. Значення історико-культурних надбань важливе як для збереження національної гідності, так і для вирішення багатьох проблем сучасності. Зібрані у музеях при навчальних закладах пам'ятки матеріальної та духовної культури є частиною національної історико-культурної спадщини. Шкільний музей покликаний формувати стійкий інтерес до придбання нових знань з історії рідного краю, виховувати бажання і готовність до самостійного вивчення історії рідного краю, формувати вміння дослідної роботи з краєзнавчою літературою, архівними матеріалами, письмовими та усними джерелами. Тільки музей надає емоційний, інформаційний вплив і може долучити учнів до матеріальних, культурних,

духовних цінностей рідного краю, здійснити патріотичне виховання на прикладах героїчної боротьби, подвигів, служіння країні.

Одним з таких музеїв є музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 імені Двічі Героя Радянського Союзу Захара Карповича Слюсаренка, який беззаперечно є цінним джерелом для написання науково-дослідницьких робіт з історії України, а особливо — історичного красзнавства. У цій значущості я переконалася на власному досвіді. Зараз — я студентка одного з найкращих вищих навчальних закладів України, а ще нещодавно — учениця ліцею. Багато років поспіль я була старостою музейного комплексу, брала участь у різних історичних конференціях, написала не одну науково-дослідницьку роботу з історичного красзнавства, використовуючи архівні матеріали комплексу: починаючи від спогадів очевидців подій, закінчуючи фотоматеріалами.

Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 починає свою історію відповідно до Наказу Міносвіти УРСР № 39 від 14 травня 1966 року. Його першою експозицією були матеріали, присвячені 50-річчю Жовтневої революції 1917 року. Сьогодні до його структури входять музей історії Зміївського ліцею № 1, музей екології, музей історії іграшки, музей бойової слави, музей української культури та картинна галерея. В музеї працюють екскурсоводи — учні старших класів. Кожен з них представляє певний розділ експозиції, а також проводить оглядові екскурсії. Крім того, рада музею готує конференції для старшокласників, урочисті заходи, літературно-музичні композиції, зустрічі з ветеранами праці та Великої Вітчизняної війни. На базі музею ведеться історико-красназнавча робота гуртка «Пошук», який складається з учнів ліцею. Члени клубу щороку проводять неабияку пошукову роботу, поповнюють полиці музею та архіву безліччю нових матеріалів, експонатів. За такий незначний проміжок часу музейний комплекс не лише виріс, а й не зупиняється у своєму розвитку ні на мить.

Найбільшим за обсягом накопичених матеріалів у архіві музейного комплексу є фонд № 1 «Історія навчального закладу». Також значними за обсягом є фонди «Рукописи», «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.», «Сільське господарство Зміївщини», «Історія Зміївщини до революційного періоду» та інші. Найбільшим попитом користується фонд, присвячений Великій Вітчизняній війні, адже щорічно проводяться різні конференції, колоквіуми тощо, присвячені саме питанню Великої Вітчизняної війни, та й учнів це питання цікавить найбільше.

Сьогодні музейний комплекс дає можливість не лише розвиватися відвідувачеві особисто, проводити уроки історії чи виховні години, а й надає якісне підґрунтя для наукової роботи.

«Історія — свідок минулого, світло істини, жива пам'ять, вчитель життя, вісник старовини», — так говорив Цицерон. Ось чому ми повинні пірнати з головою в історію, бо у людини, що не знає історію своїх предків, немає майбутнього.

Радченко Віталіна
(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СКУЛЬПТУРИ У ХАРКОВІ НАПРИКІНЦІ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

На сьогоднішній день харківська школа скульптури зайняла провідне місце в скульптурній творчості України. Її надзвичайна образність стала справжнім феноменом у світі мистецтва. Через активне оновлення скульптурної мови, вміння втілювати у життя нові традиції, не відриваючись при цьому від досвіду минулих років, харківська школа скульптури вийшла на провідні позиції у мистецтві України.

Дослідження розвитку скульптури від кінця 90-х рр. XX століття і до початку XXI століття є досить важким, але важливим заняттям. Ця тема висвітлена лише у невеликих за обсягом статтях та незначній кількості аналітичних публікацій. Новизна даного дослідження полягає у тому, що раніше у наукових роботах заданої тематики систематизація та мистецтвознавчий аналіз не стали окремим предметом дослідження. Тому більш комплексне вивчення харківської скульптури і висвітлення її тенденцій у науковому просторі дозволить по-новому поглянути на окремі її особливості. Перспективи досліджень полягають у подальшому вивченні історії харківської міської скульптури, зокрема таких її аспектів, як культурно-історичний та художньо-стилістичний, яким досі приділялося мало уваги.

Історіографічну базу дослідження склали загальні праці з історії мистецтва та розвитку скульптури (наприклад, фундаментальна праця «Історія української культури»), а також чисельні спеціальні статті та видання з історії розвитку харківської скульптури на рубежі XX – XXI століть.

Джерелами даного дослідження стали безпосередньо скульптури авторів кінця XX – початку XXI століття. Це — як монументальні, так і станкові твори, які увійшли до скарбниці українського мистецтва. Джерелами дослідження також стали художні альбоми з репродукціями тих витворів мистецтва, які експонуються у музеях. У якості бібліографічного джерела використані альбоми, створені на честь річниць від дня створення організації Національної спілки художників України, а також альбоми із серії «Начало века».

В основу методології роботи покладено принципи об'єктивності, історизму та системності. Слідування принципу історизму дозволило розглянути творчу діяльність скульпторів Харкова на рубежі XX – XXI століть, враховуючи вплив різних конкретно-історичних ситуацій соціального, психологічного та політичного характеру. Завдяки принципу системності вдалося виявити функціональний зв'язок між теперішніми та минулими традиціями, що використовуються у процесі створення скульптурних творів. Для вирішення конкретно-проблемних завдань дослідження застосовувалися загальнонаукові методи теоретичного аналізу літератури та джерел з зазначеної теми, систематизації та узагальнення попередніх досліджень, синтезу, індукції, дедукції та спеціально історичні методи: історико-реконструктивний, історико-порівняльний, історико-типологічний.

У висновках зазначається те, що у мистецтві кінця XX – початку XXI століття відбувається подолання впливу соціального реалізму. Митці знаходилися у пошуках самоідентифікації. Для харківської скульптури характерною стає ведуча роль двох тенденцій. Перша — оновлення художнього вирішення та пластичної мови творів. Друга — образне або мотивно-асоціативне навантаження сучасних об'єктів. Твори митців стають націленими саме на емоційний контакт з глядачем, прагнуть пробудити в них уяву, певні думки. Молоді скульптори, оволодівши класичними знаннями, змінили свій стиль, перейшли на методики модерної або постмодерної пластичної візуалізації. Не дивлячись на панування еклектики як у малих, так і у великих монументальних формах, вже можна говорити про те, що намітилися певні тенденції сучасної харківської школи скульптури.

Рудь Сергій
(ХДС)

ПРОВІДНІ ЦЕРКОВНО-ХОРОВІ КОЛЕКТИВИ СЛОБОЖАНЩИНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Сучасна хорова культура багато в чому розвивається завдяки саме церковним колективам. Навіть поверхневий аналіз показує, що церковні хори складають переважну більшість професійних та напівпрофесійних хорових колективів, принаймні на території України, Росії та Білорусі. Наприклад, з церковних хорів, які концертують регулярно, у Харкові налічується 2 театральних та 1 філармонічний при мінімум 10 церковних. Якщо ж взяти до уваги хори хорових відділень відповідних навчальних закладів з однієї сторони, та церковні хори, які мають досить високий виконавчий рівень, але не мають концертної практики, їх кількість приблизно зрівняється. Таким чином, церковні хори є дійсно важливою рухомою силою розвитку сучасного хорового виконання, а їх діяльність потребує невідкладного дослідження.

Актуальність наукової роботи загострюється тим, що в сучасному суспільстві абсолютно відсутні будь-які форми документальної фіксації діяльності церковно-хорових колективів, окрім аудіо- та відеозаписів. У дореволюційний період було прийнято документувати певні аспекти роботи хору: велася відповідна господарча документація, яка фіксувала склад хору (принаймні, кількісний), ім'я регента, розміри винагородження співаків, закупівлю (або замовлення на переписування) нот та інші аспекти.

Розвинута практика музичної критики також висвітлювала діяльність відомих церковно-хорових колективів щодо їх концертної та богослужбової діяльності, композиторських прем'єр та ін. Нині такої практики не існує. Проте, досвід свідчить, що за відсутності документів навіть за 50 років часто майже неможливо встановити, хто керував тим чи іншим хором, який репертуар мав колектив, чим відзначився в суспільному житті.

Докладне дослідження діяльності сучасних церковно-хорових колективів дозволяє встановити певні приховані тенденції розвитку православної хорової культури, виявити її рушійні сили та основні детермінуючі фактори, принаймні, в межах одного міста. Вивчення

біографій колективів, аналіз їх функціональної структури, а також аналіз гендерної та вікової специфіки сучасної регентської діяльності дозволяє зробити певні дедуктивні висновки.

Формування нового покоління церковно-хорових колективів відбулося у Харкові за короткий період (з 1998 до 2008 року). Це пояснюється активним відкриттям старих та побудовою нових храмів. Варто зазначити, що у найближчій перспективі цей процес суттєво збавить темпи, настане час нарощувати й закріплювати те, що побудовано.

Стан церковно-хорової культури має пряму залежність від стану світської музичної освіти, оскільки провідні церковні хори складаються переважно з випускників музичних вузів (63 %–100 %).

Рушійною силою розвитку церковного співу на пострадянському етапі стали молоді випускники музичних вузів, які в пошуках само-реалізації із завзяттям узялися за кліросну справу. Соціально-психологічна специфіка цієї категорії музикантів є фактором, який сприяє розвитку концертної, просвітницької та іншої суспільно значущої діяльності хорів.

Творче обличчя хору формує регент. Він обирає співаків, репертуар, форми взаємодії та ін. Тому саме регентська діяльність є основним фактором впливу на розвиток сучасної церковно-співацької культури та хорової культури взагалі.

Садыков Касимжон
(ТашГПІВ, Узбекистан)

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЮСУФА ХАС-ХАДЖИБА «КУТАДГУ БИЛИГ» И ЕГО МЕСТО В ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ ВОСТОКА

Непревзойденное эпическое сочинение «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») [1] великого мыслителя и поэта Юсуфа хас-хаджиба родом из Кузорду (западной орды государства караханидов; другое его название Баласагун) является уникальным произведением древнетюркской литературы и философии. В ней отражены философские и художественные воззрения поэта-мыслителя, его идеи о критериях, определяющих идеал человека. В частности, рассмотрены такие нравственно-этические проблемы, как воспитание подрастающего поколения, честность, справедливость, нравы в обществе.

С этой точки зрения ученый стоит в одном ряду с выдающимися мировыми мыслителями.

Наряду с этим анализируются вопросы законодательства и государственного управления, обязанности и задачи всех ветвей управленческой системы. Поэтому эта книга приобрела статус Устава каранидского государства.

Большое внимание обращается не только на морально-этические, дидактические, правовые вопросы, но также в ней идет речь о духовном мире человека, об основах Вселенной. В этом плане Юсуф хас-хаджиб был ведущим мыслителем не только Востока, но и мировой философии.

Примечательно то, что во введении произведения целая глава посвящена планетам и знакам Зодиака [2]. Данная глава по наманганской рукописи произведения озаглавлена «Yeti kavakib on iki buruj» т. е. «О семи планетах и двенадцати знаках Зодиака». В гератском (венском) его рукописи заголовок дан несколько иначе — «Yeti yulduz, tört yağiz, on iki ökäkniñ ögdükini ayur». Следует обратить внимание на словосочетание tört yağiz в данном заглавии. Слово yağiz — в смысловом значении означает цветовую гамму, «бурый, темный». Данное слово в художественных произведениях, в частности в «Кутадгу билиг», употреблялось эпитетом земли, грунта, а слово yaşıl, в противоположном значении, эпитетом неба: yağiz yer, yaşıl kök — бурая земля, голубое небо. Однако в переносном значении yağiz означает «земля, грунта».

Что касается словосочетания tört yağiz в заглавии, смысл его иной: его надо понять как «элемент; материя», т. е. tört yağiz — «четыре элемента» [3]. Это идентично смыслу этой главы, так как в ней идет речь о четырех элементах, также о семи планетах и двенадцати знаках Зодиака. В итоге вышеназванную главу можно перевести как «Говорит о восхвалении семи планет, четырех элементов и двенадцати знаков Зодиака». Исходя из этого, можно предполагать, что слово yağiz в начале означало «элемент; материя», впоследствии оно употреблялось и в других значениях, в частности «земля, грунт»; «темный, бурый».

Философские взгляды великого мыслителя об основах Вселенной выражены на протяжении всей поэмы в поэтической форме.

В произведении встречаем целую систему астрономических названий, что свидетельствует о высочайшем уровне развития данной науки в эпоху Юсуфа хас-хаджиба. Причем все они исконно тюркского происхождения. Так, например, «звездой» называется yulduz или kavkab, «созвездием» — ew, ökäk, buruj.

Названия семи небесных тел: Сатурн — Sekāntir, Юпитер — Oḡay=Qaraquš, Марс — Kōrūd= Baḡırsoquna, Солнце — Yaşıq=Kün, Венера — Sewit, Меркурий — Arzu, Луна — Ay=Yalçiq. Махмуд Кашгарский в своей книге «Диван лугат ат-тюрк» «Марса» называет Baḡırsoqum и смысловое значение этого названия утверждает, что «она подобна меди» [4]. «Юпитера» называет Qaraquš и утверждает, что «она появляется к утру. Иногда ее называют Qaraquš yulduz» [5].

По мнению ученого вся система находится в вечном круговороте. Восхваляя бога, он пишет (Здесь и далее использован перевод С. Иванова [6]):

Он создал веленьем своим всё земное,
Зажег над вселенной он солнце с луною.

Вертящийся он сотворил небосвод,
От века свершающий круговорот (С. 76).

Второй бейт из вышеприведенного примера в оригинальном тексте гласит так:

Yarattı, kör, ewrān tuçi ewrülür,
Aniñ birlä tezginç yemä tezginür [7].

Смысловое значение слова ewrān в данном бейте «небосвод», оно же от слова ewrül- (вертеть-), его синоним tezginç от глагола tezgin- (вращать-), о чем свидетельствуют семантическое происхождение данных слов. Уместно, сравнить здесь семантические значения слов kün и ay. Kün — первичное его значение — «солнце», вторичное — «день»; ay — «луна», также — «месяц».

Названия двенадцати знаков Зодиака: Овен — Qozi, Телец — Ud, Близнецы — Erändiz, Рак — Quçiq= Saratan, Лев — Arslan, Колос — Buğdaybaşı, Весы — Ülgü, Скорпион — Ğadan, Стрелец — Ya, Козерог — Oğlaq, Водолей — Kōnäk, Рыбы — Balıq.

По мнению Юсуфа хас-хаджиба, четыре элемента природы связаны с ними:

Три знака — весенних, три — связаны с летом,
Три знака — осенним, три — зимним приметам.

Огню, воде, воздуху, праху земли —
Все му по три знака, весь мир в них, — внемли (С. 77).

Юсуф хас-хаджиб впервые изложил мысли о солнечном круговороте, подчеркнув, что в центре Вселенной находится Солнце, все остальные планеты вращаются вокруг него. Эти идеи воплощены в образной системе, в частности, в образах: властителя Кюнтугды-элиг (досл. «восход Солнца»), воплощающего Справедливость; везиря Айтолды (досл. «полнолуния»), олицетворяющего Счастье.

Говоря о Луне, ученый отмечает, что она в постоянном движении совершает круговорот — от появления до исчезновения и вновь появления. Вот как эта мысль звучит в устах героя:

Сказал Айтолды: Это имя — не ложь:
Мудрец говорил, что с луною я схож.

Луна поначалу едва лишь видна,
Потом, подрастая, восходит она.

А в день полнолуния весь мир озарит —
Она для людей, словно светоч, горит.

Нальется сияньем, сверкая с высот,
И меркнет красною, идя на заход.

Сияние меркнет, и вот его нет,
И снова из мрака рождается свет.

Мне так же дано мою сущность менять:
Я то появлюсь, то исчезну опять (С. 118).

Кульминация данной мысли отражена в следующих словах везиря Айтолды:

Луне разноместный назначен черед:
Безместно она в горних высях бредет.

В созвездие Рака вместились она,
Созвездье смещается — с ним и луна.

Лишь место займет — ей его покидать,
Едва лишь взойдет — и заходит опять.

Во мне столь же дивные свойства сошлись:

То вниз я спущусь, то подьемаюсь я ввысь (С. 119).

Говоря же о Солнце, автор утверждает, что оно постоянно, поэтому вечно. Данная мысль отражена в словах властителя Кюнтугды-элига. Вот что говорит он о своем деянии:

Деянья мои на светило похожи:

Моя справедливость немеркнуща тоже.

Как солнце со дня сотворенья дано

Светить для людей — и не меркнет оно! —

Так я и закон мой не знаем предела,

И дар для людей — мое слово и дело (С. 125).

Кульминация данной мысли отражена в следующих словах властителя:

Незыблемо солнце на небе всегда —

Недвижность его в Зодиаке тверда.

В созвездии Льва место солнца бессменно:

Созвездье недвижно, суть солнца нетленна (С. 125).

Таким образом, неоспоримым достоинством «Кутадгу билиг» является то, что все вышеназванные философские воззрения сформулированы в поэтической форме и воплощены в идейно-художественных образах.

Развитие этой идеи можно наблюдать в творчестве Алишера Навои в его эпической поэме «Садди Искандари» («Стена Искандера»). Так, например, в начальной главе произведения восхваляя бога, вспоминает о его величайшем сотворении. Здесь же в поэтическом стиле описывает движение Луны:

Yana birni sâz âylâdiñ turfa dayr,

Aniñ sâkinin âylâdiñ tez sayr.

Barîdin itigräk xirâmî anîñ,

Vale tegmäyin vergä gâmî anîñ.

Manâzilğa bāt-bāt qilip intiqāl,

Atin gah etip Badr-u gahi Hilāl [8].

(Перевод: Еще из планеты сотворив храм, ее жительство [т. е. Луну] превратил в скитальца. Хождение [т. е. движение] ее [т. е. скитальца] до того быстро, будто ноги ее даже земли не касаются. Она часто изменяет свое место, вместе с этим имя свое называет то ли Бадр [досл. «полнолуние»], то ли Хилал [досл. «новорожденная луна»].

Изучение философско-этических идей, духовно-культурного наследия предков служит интеллектуальному развитию народа.

Примечания:

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу биланг (Саодатга йўлловчи биланг). Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. Тошкент, 1971.
2. Содиқов Қ. «Қутадғу биланг»нинг уйғур ёзуви Ҳирот нусхаси. Тошкент, 2010. С. 12.
3. Там же.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрҁга тайёрловчи С. Муталлибов. I том. Тошкент, 1960. С. 342.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрҁга тайёрловчи С. Муталлибов. III том. Тошкент, 1963. С. 240.
6. Юсуф Баласағуни. Благодатное знание. Перевод С. Н. Иванова. Л., 1990.
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу биланг, бейт № 122.
8. Алишер Навоий. Сади Искандарий. Нашрга тайёрловчи М. Ҳамидова. Тошкент, 1991. С. 15.

Селегеев Сильвестр
(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

ВНЕСОК УЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії масово відкривалися і діяли різноманітні бібліотеки та читальні для широкої публіки. Саме вони (разом із школами) вважалися головним

інструментом поширення знань, культурних цінностей серед малограмотного населення. Передові позиції у цій сфері займала Харківщина.

Питання участі вчених університету у відкритті та організації роботи бібліотек Харкова та губернії висвітлювалося як дореволюційними (К. І. Рубинський), радянськими (Н. Я. Фрідьєва), так і сучасними дослідниками (Н. М. Березюк, Г. М. Єрофєєва, О. П. Щербініна та ін.). Однак, їхня увага зосереджувалася, як правило, на діяльності лише окремих професорів (зокрема Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, бібліотекаря К. І. Рубинського).

У даних тезах здійснено спробу проаналізувати загалом внесок учених імператорського Харківського університету в розвиток бібліотечної справи Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Акцент зроблено на менш відомих бібліотечних діячах з кола університетської професури.

Бібліотечна робота харківських науковців зазначеного періоду (не враховуючи Університетської бібліотеки) мала два основних напрямки: Харківська громадська бібліотека та народні книгозбірні Харківського товариства поширення в народі грамотності (п'ять міських і сільські).

Вчені Харківського університету відіграли одну із головних ролей у створенні Харківської громадської бібліотеки. У майбутньому в різний час її очолювали Д. І. Багалій, О. П. Грузинцев, О. М. Анциферов. Окрім цих професорів в організації діяльності вказаної книгозбірні брали участь М. М. Бекетов, В. П. Бузескул, М. А. Гредескул, В. Я. Данилевський, А. П. Кадаубовський, Є. К. Рєдін, Д. М. Синцов, Й. С. Сипяно, М. Ф. Сумцов, В. І. Талієв, І. П. Щелков та інші.

На професорів покладалися різноманітні обов'язки: управління та координація роботи бібліотеки загалом; налагодження та підтримання відносин з авторами, видавництвами; нагляд за абонементом, читальним залом, книгосховищем тощо.

Діяльність університетських вчених мала винятково важливе значення і для відкриття і функціонування народних бібліотек та читалень. Серед діячів народно-бібліотечної справи Харківщина можна назвати В. Я. Данилевського, М. А. Гредескула, А. М. Краснова, А. С. Лебєдєва, Д. М. Овсянико-Куликовського, П. Т. Степанова, М. Ф. Сумцова, В. Ф. Тимофєєва та інших.

Детальніше зупинимось на постаті видатного фізіолога, громадського діяча, професора медичного факультету Харківського універ-

ситету В. Я. Данилевського (1852–1939). Василь Якович брав участь у роботі Громадської книгозбірні, був одним із фундаторів та багаторічним керівником Першої народної бібліотеки-читальні імені М. О. Некрасова, ініціював створення Комітету з улаштування сільських бібліотек Харківського товариства поширення в народі грамотності і т. д. В. Я. Данилевський цікавився досвідом інших як і вітчизняних, так і закордонних бібліотек, неодноразово виступав з доповідями на бібліотечну тематику.

Таким чином, саме університет створив ту певну у широкому розумінні інтелектуальну атмосферу, що стала необхідною умовою для відкриття та успішного функціонування бібліотечних закладів на Слобожанщині другої половини XIX – початку XX ст.

Університетські вчені грали головні ролі у створенні, управлінні та організації роботи Громадської бібліотеки, народних книгозбірень Товариства поширення в народі грамотності тощо. А тому багато в чому завдяки професорам Харків на початок XX ст. являв собою потужний центр як і бібліотечної справи, так і бібліотекознавчої думки.

Семененко Анастасія

(ХНПУ імені Г. С. Сковороди)

ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ В с. ЛИПЦІ ХАРКІВСЬКОГО РАЙОНУ (НА ПРИКЛАДІ ПЕЧЕР-КАМЕНОЛОМЕНЬ)

Враховуючи світовий досвід, розвиток краєзнавства може сприяти стрімкому зросту туристичної галузі в усіх регіонах України, а також пожевавленню економічного розвитку, сприяти виходу з соціально-економічної кризи.

Унікальні мальовничі природні зони та окремі неповторні об'єкти є привабливими для створення нових туристичних маршрутів та розвитку туристичної інфраструктури на території не лише Харкова, а й Харківської області, що робить наше дослідження актуальним.

Печери-каменоломні в с. Липці мають величезний потенціал для проведення екскурсій і турів вихідного дня. Слід зауважити, що цим об'єктом цікавилися давно. Перші описи датуються XIX ст. У 1895 році в Санкт-Петербурзі вийшла книга «Провісники спіритизму» за останні 250 років, її автором був відомий видавець, публіцист

і перекладач Олександр Миколайович Аксаков, котрий описав події в с. Липці та вперше згадав про печери-каменоломні. Сучасні описи печер-каменоломень зустрічаються у роботі дослідника Андрія Ковальова «Печери Харківської області», а саме в книзі «Матеріали до 10-річчя Харківського обласного благодійного фонду сприяння історико-культурним дослідженням «Діти Підземелля».

Метою нашого дослідження є розкриття унікальності та історичної цінності природно-антропогенного ресурсу — липцівські печери-каменоломні.

Утворення печер в першу чергу залежить від геологічної будови території. Завдяки поєднанню м'яких відкладень (глини, алевролітів, пісків, пісковиків, мергелі та іншого) і впливу опадів, відбувається утворення внутрішніх порожнин — карстових форм рельєфу. Але для Харківської області процес карсту не характерний. Печери тут антропогенного походження: утворені не природним способом, а шляхом вироблення гірської породи, зокрема, пісковика. Печери-каменоломні в с. Липці — це один з двох найбільших районів розробки пісковика в Харківській області, камінь добувався тут закритим способом ще в XVIII–XIX ст. Вони мають цікаву історію про те, що камінь добувався в них для вимощення доріг до приїзду Катерини II, вони є глибокими, але не пристосовані для широкого відвідування, саме тому ми пропонуємо цей об'єкт для перспективи розвитку в туристично-му маршруті Харківською областю.

Завдяки ерозії, просіданню поштовхів і завалів під впливом часу, в кожній з печер утворилася підземна система порожнин-ходів. Порожнини печери знаходяться на глибині 3-4 метри, цілорічна середня температура тримається в них в межах від +11°C до +13°C.

У нашому регіоні таких печер-каменоломень налічується близько 4 груп печер, кожна з яких має різну протяжність та розгалужену структуру.

Група з 4 печер знаходиться в лісовому масиві між населеними пунктами Липці, Проходи і Руська Лозова, входи розташовані в 5-7 хвилинах ходьби один від одного. Щоб сюди дістатися, необхідно доїхати рейсовим автобусом від м. Героїв Праці до с. Липці, а потім пройти близько 40 хвилин через село та лісовий масив.

Слід зазначити, що печера Липці-1 має сумарну довжину ходів понад 380 м із загальною площею 886 кв. м. Система ходів створює складний лабіринт, в якій широкі зали близько 2 м у висоту з'єднані

вузькими лазами. Липці-2 являє собою найбільшу підземну порожнину в Харківському регіоні. Головне — подолати вузький лаз на вході, який дозволить потрапити в розгалужену систему галерей, загальна протяжність якої становить близько 650 м.

Чим далі від входу розташовані зали, тим вони менш схильні до руйнування, тому в далеких залах ще збереглися сліди від кирок.

Липці-3-4 — єдина печера з двома входами, її підземні порожнини представляють собою деревовидний лабіринт загальною довжиною 450 м. Липці-5 — найменша з усієї групи печер, її довжина всього 5 м.

Липцівські печери — хоча й унікальне явище, створене за спільної участі людини і природи, все ж не входить в топ найбільш відомих і відвідуваних місць Харківщини. Печери-каменоломні широко відомі у вузьких колах спелеологів, туристів-красназнавців та біологів, які проводять тут систематичні роботи з дослідження, картографування підземних порожнин, а також природоохоронні заходи. Так, деякі види летючих мишей, що мешкають в цих печерах, занесені в Червону книгу України.

На сьогоднішній день в печери може потрапити будь-хто і навіть залишитися на ночівлю під землею, що дає перспективу для подальшого розвитку досліджень даного ресурсу та можливість створити необхідну інфраструктуру для відвідування красназнавчого природно-антропогенного об'єкту в с. Липці.

Сидоренко Володимир
(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

ВПЛИВ ДЕРЖАВНОГО ТА ОСОБИСТІСНОГО ФАКТОРУ НА РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ В КОНОТОПІ в 1980–1991 рр.

Починаючи з періоду повоєнної відбудови і закінчуючи розпадом СРСР, спорт на Конотопщині був важливою частиною життя значної кількості людей. Пізніше його популярність почала падати. У значній частини молоді на сьогодні наявні проблеми зі здоров'ям і відсутність зацікавленості до занять спортом. Дослідження даної теми допоможе прийняти стратегічні рішення з питань популяризації спорту та його інтеграції у повсякденне життя населення, як за сприяння держави, так і окремих спеціалістів та аматорів.

До сьогодні дана тема висвітлюється лише в одній монографії, що належить В. Б. Сидоренку та В. В. Сидоренку. В ній представлено спортивне життя міста Конотоп у XX ст. У міських і приватних архівах, місцевих газетах наявна значна кількість фотоматеріалів, а також досить детальна інформація щодо розвитку фізичної культури і спорту популяризується в міських і регіональних ЗМІ. Проте, музейні експозиції Конотопа, присвячені цьому періоду не відрізняються широким та системним висвітленням спортивного життя.

Слід зауважити, що в зазначений період реалізовувалися державні програми розвитку спорту, до занять фізичною культурою залучалися широкі верстви населення. Це призводить до систематичних перемог конотопських спортсменів на змаганнях різних рівнів: від обласних до загальносоюзних і міжнародних.

Говорячи про особливі досягнення конотопських спортсменів, варто виділити наступних переможців. Зокрема, це Ярослав Паляничко, який на першості СРСР із марафонського бігу, що проходив в Ашгабаті, став бронзовим призером, виконавши норму майстра спорту СРСР; Михайло Маміашвілі — переможець змагань «Дружба-1984» та олімпійський чемпіон 1988 р.; Федір Усенко — п'ятикратний чемпіон СРСР, багатократний чемпіон УРСР з гирьового спорту; його товариш та наставник Юрій Разуменко — неоднократний переможець першості УРСР, став срібним призером першого чемпіонату СРСР з гирьового спорту 1985 р.

Визначні досягнення конотопських спортсменів стали можливими завдяки двом основним факторам: державному та особистісному.

Державний фактор проявлявся у популяризації фізичної культури та спорту (через ЗМІ), стимулюванні спортсменів і тренерів відкриттям нових секцій місцевих ДСП (наприклад, з класичної боротьби в 1981 р.), сприянні вступу найталановитіших спортсменів до професійних спеціалізованих спортивних шкіл (Л. Судак — до Київського спортінтернату, М. Маміашвілі — до Московського СПТУ № 161, де створювався спортивний центр ДСТ «Трудові резерви»). Також держава сприяла подальшому фінансуванню розбудови інфраструктури, наприклад, легкоатлетичного манежу (1984 р.) та фізкультурно-оздоровчого комплексу (1990 р.), що відповідали всім вимогам того часу. Втім, основою фізкультурно-спортивної діяльності лишалися спартакіади та інші масові спортивні заходи, в яких традиційно брала участь значна кількість населення та були представлені найпопулярніші види спорту.

Особистісний фактор представлений власним прикладом найкращих спортсменів, самовідданою працею спортивних керівників і працівників даної галузі, увагою директорів підприємств та організацій до питання розвитку фізкультури, ініціативою ентузіастів у реалізації власних новаторських ідей.

Особистісний фактор відобразився в результатах діяльності тренерів (наприклад, Володимира Ушкала, Анатолія Єфремова), які підтримували вихованців не лише в спорті, але й у повсякденному житті, та спортсменів (до прикладу — Федір Усенко), які свій вільний час (у той період навіть спортсмени загальнодержавного значення повинні були працювати на підприємствах) витрачали на спорт, а за відсутності тренерів розробляли системи самотренувань, які актуальні й до сьогодні. Саме за сприяння держави до занять фізичною культурою та спортом, було залучено значну частину населення, і, як наслідок, знайшли себе в спорті багато відомих конотопських спортсменів і тренерів, які в подальшому стали подвижниками місцевого спорту, стояли біля витоків формування спадковості (тобто передачі спортивного досвіду новим поколінням). В цьому ж напрямку працювали і конотопські спортивні школи, які відомі по всій Україні, а в окремих випадках — у світі.

Соляник Дмитрій

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

«ЦЕРКОВНАЯ ГАЗЕТА» КАК ОРГАН ЦЕРКОВНОГО ОБНОВЛЕНИЯ И КУЛЬТУРНО-ПРОГРЕССИВНЫХ СТРЕМЛЕНИЙ (1906 год)

«Церковная газета», издаваемая в 1906 году приват-доцентом Харьковского университета И. Филевским — незаурядное явление в общественной и церковной жизни города Харькова. Специальных исследований, посвященных этому изданию, как обновленческому печатному органу, нет, потому данная тема представляется нам актуальной.

Организационные вопросы процесса издания «Церковной газеты» и некоторые биографические факты из жизни ее редактора-издателя отражены в работах А. А. Бондаренко. Общая информация о периодическом издании и его основных идеях обзорно освещены А. А. Бой-

ко, И. А. Михайлиным, Д. Ю. Михайличенко. Источниковая база исследования представлена №№ 1-25 «Церковной газеты» за 1906 год.

Новизна работы заключается в том, что данное периодическое издание рассмотрено как орган церковного обновления в Харькове, прослежены его взаимосвязи и круг авторов, сочувствовавших идеям, изложенных в «Церковной газете», показана его взаимосвязь с дальнейшим развитием обновленческого движения на Харьковщине и в Украине.

Основные идеи, выдвигаемые харьковскими обновленцами на страницах «Церковной газеты», были сформулированы ее главным редактором И. Филевским. Они перекликались с представлениями петербургского «Союза ревнителей церковного обновления» относительно церковного реформирования, но по некоторым позициям просматривается разное видение решения проблем. Периодическое издание сотрудничало с петербургскими обновленцами, размещала объявления о подписке на газеты и журналы либеральной направленности («Мир», «Страна»).

Харьковская интеллигенция положительно отреагировала на издание, о чем говорят письма в редакцию от профессора Н. Ф. Сумцова, писательницы Е. Гай-Сагайдачной. Их же статьи можно нередко встретить на страницах «Церковной газеты». Также в ней неоднократно печатались материалы профессоров Харьковского университета А. Н. Фатеева, А. П. Кадлубовского, А. С. Лебедева. Размещались статьи миссионеров, публицистов из Киева, Санкт-Петербурга, Варшавы. В периодическом издании печатались мнения по ряду проблем, которые были актуальны на тот момент (вопросы смертной казни, антисемитизма, погромов, активного участия духовенства в политической деятельности). В газете критиковались консервативные партии, консервативные священнослужители (например, Антоний (Храповицкий), Тимофей (Буткевич). Царское правительство не могло не заметить такой оппозиционной деятельности к действующему режиму — летом 1906 года «Церковная газета» была закрыта и ее деятельность в Харькове была восстановлена обновленцами только в 1922 году.

Таким образом, «Церковная газета» как печатный орган обновленческого движения, в Харькове имела широкие связи как в городе, так и по всей Российской империи. Периодическое издание имело либеральный характер и сотрудничало в большей мере с интеллигенци-

ей подобных взглядов. «Церковная газета» была видным явлением того времени и оказала значительное влияние на развитие обновленческих идей и их транслирование уже в 20-е гг. XX в.

Сохранич Дар'я

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СТРИТ-АРТУ У ХАРКОВІ

Графіті все більше входять до міського культурного простору, долаючи шлях від маргінального явища, що вийшло з кримінального середовища, до нового напрямку мистецтва, створенням якого займаються відомі професійні художники. Чим більше з'являється стрит-артів, тим більш виразним стає простір міста і тим більш доступним він є для пересічного жителя.

Якщо говорити про зародження стрит-арту в Харкові, то, перш за все, слід відзначити про загадкову персону Олега Мітасова (1953–1999). У 80-90-х роках XX ст. він розписував стіни короткими написами, зробленими пензлем білою або червоною фарбою. Найпопулярнішими були такі написи: «Век. Вак.», «Сразу. Же. Сужение. Ума.», «Работать. Нет.», «На. Земле не присваивать», «Митасов», «Сужение. Ума. На. Земле».

Яскравим художнім дуєтом наприкінці 2000-х рр. став тандем Романа Мініна і Гамлета Зінківського. Вони вивели культуру графіті на якісно новий рівень. Саме завдяки їм жителі міста почали сприймати вуличний живопис не як хуліганство, а як вид мистецтва. У 2009 році ці художники створили серію тематичних картин. Зокрема, вони намалювали на вулиці Пушкінській диптих «Дуель століття», присвячений О. С. Пушкіну. Окрім цієї роботи, привертає увагу картина на цегляному паркані на вулиці Гоголя, на якій зображений в різних образах М. В. Гоголь і герої його творів. Під час GagarinFest художники створили графіті з першим космонавтом. Таким чином, митці вирішили зобразити на вулицях, названих на честь видатних особистостей, власне, самих цих особистостей. Цим прийомом автори десе-кранізували хрестоматійні образи, зробивши їх ближчими до народу. Відзначимо, що Гамлет Зінківський продовжив роботу в напрямку

стрит-арт. На вулицях Харкова наразі можна налічити близько ста картин, їх кількість постійно коливається. Характерними елементами його творів є сіра палітра і обов'язковий текст, що підсилює зміст зображення.

У спальних районах на Тракторному заводі в 2013 році створив картини на стінах багатоповерхівок Юрій Сосницький, який навчався в академії мистецтв. Він віддає перевагу жанру фантастики. Художник зображає метеликів, чарівні замки, атракціони.

Найпомітнішими ж вуличними картинами є мурали, створені творчим об'єднанням Kailas-V. Для них характерні великі за площею картини. Найвідомішими роботами є портрет космонавта Юрія Гагаріна висотою 35,25 м, намальований в 2013 р. на проспекті Гагаріна, 39; Тараса Шевченка на 17-поверхівці за адресою: Садовий проїзд, 30, приурочений до 200-річчя поета. Ці два стінописи стали найбільшими в Україні та занесені до Книги рекордів.

Вуличний живопис активно почав розвиватись у Європі у 80-х роках ХХ ст., в Україну він прийшов на початку 2000-х. В цілому, Харків є осередком самодостатнього стрит-арт руху, утім, він розвивається у контексті світового руху і представлений стінописами, тегінгом, райтингом, бомбінгом і т. д.

Ткачук Светлана

(ХНУ имени В. Н. Каразина)

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ ЗАСЕЛЕНИЯ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ (НА ПРИМЕРЕ ПЕНЬКОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ)

В нашем исследовании была предпринята попытка решения экологических проблем посредством комплексного использования археологической базы. Главная задача — определить степень влияния пеньковской культуры на окружающую среду. Ведь экологические проблемы настоящего берут своё начало из древности, когда человек только становился на путь полного освоения природных благ. Изучение ранних форм хозяйства помогает проследить традицию их использования, которая продолжается и сегодня, нанося огромный

ущерб окружающей среде. На основе этого изучения можно предложить возможные решения современных экологических проблем, путём совершенствования сложившихся форм хозяйствования. Например, внедрение бесплужного земледелия вместо пашенного; развитие альтернативных источников энергии для сокращения добычи полезных ископаемых.

Археологический аспект работы состоит в том, что о жизнедеятельности раннесредневековых обществ мы можем судить в большей мере по археологическим источникам. В данном исследовании рассматриваются письменные упоминания иностранных авторов о хозяйственной деятельности славян, но эти сведения отрывочны и обобщены, так что в своей основе мы опираемся именно на археологические находки. Экологический аспект проявляется в непосредственном влиянии раннесредневекового человека на среду.

Ресурсная база Украины (и Харьковской области в частности) во многом способствовала заселению данных территорий, потому что здесь сложились все необходимые условия для существования ранних обществ. Это, прежде всего, наличие больших и малых рек. Сами по себе они, конечно же, способствовали развитию рыболовного промысла. Об этом говорят находки крючков, грузил для сетей, останков рыб и чешуи. К тому же, почвы надпойменных террас благодаря своему лёгкому механическому составу легко поддавались обработке имеющимися в то время орудиями — полозным и бесполозным ралом, а также дальнейшими его модификациями. Что же касается влияния хозяйственной деятельности на грунты, мы заключили, что земельным ресурсам не был причинён сильный вред, поскольку многие участки, которые заселяли пеньковцы, обрабатываются и по сей день, то есть земля не потеряла своего плодородия.

Лесостепная зона богата биологическими ресурсами и, как удалось установить, в рассматриваемый период, популяции многих животных были больше и разнообразнее, а ареал их обитания — шире. Охота производилась с помощью копья и лука, также использовались силки и ловчие сети. Археологические находки доказывают, что раннесредневековые общества активно использовали лес для строительства жилищ, особенно люди, населяющие лесную зону — помимо столбовых, встречаются срубные конструкции. Также вырубке лесов в некоторых регионах способствовала и подсечно-переложная система земледелия.

Наличие глины и железистой руды способствовало развитию гончарного дела и металлообработки. Поскольку залежи глины многочисленны, а болотная руда способна к относительно быстрому восстановлению, запас их не исчерпался за прошедшее время. Сохранению способствовал и поверхностный способ добычи материала.

Изучив имеющиеся материалы, мы заключили, что племена пеньковской культуры не нанесли окружающей среде значительного вреда. Они были своеобразным звеном в дальнейшем развитии промыслов и способов хозяйства.

Тоирова Дильфуза
(СПИЯ, Узбекистан)

ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ САМАРКАНДА

Туризм является одним из факторов, активизирующих финансовые процессы в регионе. Оценивая привлекательность государства или административно-территориального субъекта, инвестор оценивает активность туристических потоков. Их оживленность является маркером того, что регион безопасен и политически стабилен.

Развивая международный туризм, необходимо реконструировать памятники истории и архитектуры, благоустраивать достопримечательности, повысить стандарты деятельности туристических фирм, расширить возможности гостиничной сети, транспортной инфраструктуры, индустрии досуга и развлечений, уделять внимание санаторно-курортному и спортивному направлениям.

Есть города, чья многовековая история воплощает в себе исторический путь целых наций и государств. Именно таким городом является Самарканд — один из древнейших городов мира, важнейший центр человеческой цивилизации, стоящий вровень с Вавилоном и Мемфисом, Афинами и Римом. История этого города корнями уходит в глубь тысячелетий. Археологические артефакты и рукописные источники свидетельствуют о том, что люди жили здесь еще за несколько тысяч лет до нашей эры.

Факторами, способствовавшими возникновению поселения на данном месте, были выгодное географическое положение, сравнительно благоприятный климат, наличие источников пресной воды и реки

Заравшан, близость гор, где водилось множество животных. Наиболее ранними воспоминаниями о Самарканде являются свидетельства современников и участников завоевательных походов Александра Македонского. В 329 г. до н. э. этот город был известен им под именем Мараканда.

Уже тогда Самарканд был густонаселенным городом с неприступной крепостью и оборонительной стеной длиной 10,5 км. Он был центром ремесел, торговли и культуры. Анализ новых археологических находок позволил ученым установить, что Самарканд уже в эпоху Ахеменидов (VI–IV вв. до н. э.) был развитым городом.

На протяжении своей истории Самарканд видел на своих улицах саков и масагетов, фаланги греко-македонских войск, орды жестоких каракитаев. В раннем Средневековье он был захвачен арабами, принесшими с собой новую религию — ислам. В 1220 г. город пережил нападение кровавых орд монголов во главе с Чингиз-ханом. В эпоху правления Тимура он стал столицей гигантской империи, протянувшейся от реки Инд до пролива Босфор.

После смерти Тимура власть над империей перешла его потомкам. Самарканд достался внуку Тимура — Улугбеку, который правил городом свыше 40 лет. Он практически не участвовал в завоевательных военных походах. Он много раз посещал другие страны, но не с завоевательной целью, а для изучения их культуры и традиций. Этот великий ученый, астроном и математик собрал в Самарканде множество ученых из других стран и земель.

В XIV–XV вв. Самарканд переживал расцвет. В этот период достигло своего апогея градостроительство. Город опоясали мощные крепостные стены, за которыми раскинулись благоустроенные парки и сады. Ввысь взметнулись голубые купола грандиозных архитектурных ансамблей. Большинство из них до сих пор олицетворяют собой символы города. А воздвигнутые в эпоху Тимуридов памятники архитектуры по значимости стоят вровень с шедеврами Древнего Египта, Индии, Греции и Рима.

Современный Самарканд является вторым по площади и численности населения городом в Узбекистане. Его население составляет свыше 500 тысяч человек, представляющих более 100 национальностей. В наши дни Самарканд, как и многие другие города Центральной Азии, разделен на «старый» и «новый» город. Новая часть представляет собой административный центр, где сосредоточены культурные, образовательные и промышленные объекты. В старой части сохранилось

богатое историческое наследие Самарканда. Именно здесь проводятся обзорные и тематические экскурсии, призванные познакомить гостей города с историей этого замечательного древнего города.

Примечания:

1. Ата-Мирзаев О. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана / О. Ата-Мирзаев, В. Гентшке, Р. Муртазаева, А. Салиев. — Ташкент: Университет, 2002.
2. Мирзаев М. А. Основы туризма / М. А. Мирзаев, М. Т. Алиева. — Ташкент: Наука, 2007.
3. Тураев З. Н. Международный туризм и его развитие / З. Н. Тураев, З. Н. Рузиев, А. А. Авляякулов, С. Р. Бердиев. — Термез, 2009.

Турчак Наталія

(КЗ «ХВКМ»)

КАРТИНИ ЗІНАЇДИ СЕРЕБРЯКОВОЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ БАЛЕТУ

Тема балету у творчості всесвітньо відомої художниці, представниці знаменитої династії Бенуа-Лансере, родинний масток якої знаходився в с. Нескучне сучасного Харківського району Харківської області, Зінаїди Євгенівни Серебрякової (1884–1967) неодноразово привертала увагу дослідників (В. П. Князева, Т. В. Портнова, Н. І. Трегуб). Однак її картини саме як джерело з історії балетного мистецтва ще не ставали предметом спеціального розгляду. Така спроба і пропонується у даних тезах.

Творча спадщина З. Є. Серебрякової є дуже різноплановою, багатогранною. Більшість її «балетних» картин були створені у першій половині 1920-х рр., коли Зінаїда Євгенівна разом з родиною мешкала у Петрограді (Санкт-Петербурзі), а її донька Тетяна навчалася у балетному училищі.

Завдяки картинам художниці ми можемо уявити собі атмосферу балетного життя 1920-х рр. Характерною особливістю картин є те, що З. Є. Серебрякова показує нам не сам танець, а шлях до нього,

тобто гримерки, де перевдягаються, гримуються, роблять зачіски, розігріваються балерини. Завдяки цьому можна побачити різницю між сьогоднішніми театральними звичаями та традиціями того часу: як виглядали їхні пуанти, косметика, зачіски, костюми, зокрема пачки (і, як ми бачимо, вони практично не змінилися).

Одним із найвідоміших творів на вказану тематику є полотно «Дівчинки сільфіди» (1924 р., Державна Третьяковська галерея, Москва), де ми можемо побачити дійсно «сільфід» з балету «Шопеніана» М. М. Фокіна. На цій картині наша увага перш за все падає на дівчину, яка гримується. Подальше ми бачимо «сільфідку», яка заколює своє волосся, щоб у неї була охайна зачіска (це було дуже важливо тоді і зараз), а прямо перед нашими очима знаходиться балеринка, яка зав'язує стрічки на спеціальних балетних туфельках — пуантах.

На картині «У балетній вбиральні» (1924 р., Державний Російський музей, Санкт-Петербург) танцівниці готуються до одного з найвідоміших балетів світу «Лебедине озеро» П. І. Чайковського. Тут посередині стоїть балерина, яка ніби дуже сильно хвилюється і прокручує у себе в голові усі елементи танцю, поруч з нами і трохи далі дівчинки ще не готові, а ось зовсім далеко «лебеді» вже переодягнулися, загримувалися і з охайними зачісками розігрівають свої м'язи.

На полотні «Дві танцівниці» (1922–1924 рр., відділ приватних колекцій Державного музею образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна, Москва) зображено двох балерин у дуже гарних блакитно-білих пачках.

З. Є. Серебряковою було створено десятки портретів зірок балету Маріїнського театру: Г. М. Баланчивадзе (Джорджа Баланчина), К. М. Гейденрейх, О. Д. Данилової, В. К. Іванової та інших.

«Портрет Г. М. Баланчивадзе (Дж. Баланчина) в костюмі Ваха» (Державний центральний театральний музей імені О. О. Бахрушина, Москва) був написаний у 1922 р. На ньому зображений усім відомий, гордий, але сором'язливий, добрий і водночас вимогливий балетмейстер-танцівник Джордж Баланчин.

На портреті балерини «Іветт Шовіре» (1962 р., приватне зібрання) добре показано зачіску, костюм, образ і навіть грим видатної французької танцівниці.

Таким чином, картини Зінаїди Серебрякової, безумовно, є художніми творами, для яких в першу чергу важливе не реалістичне відображення дійсності, а певний образ, емоції, естетичність. Але, безпе-

речно, при врахуванні цієї специфіки, вони є дуже цінним джерелом з історії балету ХХ ст. На малюнках зображені балерини тих часів, їхні переживання та підготовка до спектаклів.

Фёдоров Илья

(ХНУ имени В. Н. Каразина)

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАК ПЛОЩАДКА КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ВЕРХНЕСАЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА)

Несмотря на то, что существует множество примеров сотрудничества краеведов и археологов, в научном плане этот вопрос рассмотрен слабо. На сегодняшний день практически нет работ посвященных теории взаимодействия краеведения и археологии, всё ограничивается лишь личным опытом отдельных исследователей.

Цель данной работы: рассмотреть существующие на сегодняшний день примеры применения археологических памятников в краеведческой деятельности на примере Верхнесалтовского могильника и выделить основные сферы возможного сотрудничества археологов и краеведов.

Анализируя данный вопрос, следует выделить работы таких авторов, как Д. А. Крайнов и Ю. А. Балабанова. Д. А. Крайнов в своей работе «Археология и краеведение» рассматривает потенциал краеведов в обнаружении и сбережении памятников археологии. Из достаточно малого числа работ, посвящённых данной тематике, эта является наиболее обширной и имеет множество теорий и рекомендаций, некоторые из которых актуальны и сегодня. Статья Ю. А. Балабановой, посвященная применению археологических памятников в организации краеведческой работы, ориентирована в первую очередь на периодическую деятельность в школах. Тем не менее, данная статья — это первая попытка разработки методики, которая бы вовлекла памятники археологии в широкую краеведческую деятельность. Также, для рассмотрения данного вопроса, полезными будут отдельные идеи Н. Б. Виноградова и А. К. Ермолаева.

В ходе работы были рассмотрены особенности археологических памятников, которые делают их полезными для краеведческой деятельности. В первую очередь, это тот факт, что они являются главным источником по дописьменной истории края, а также позволяют визуализировать письменную историю.

Были выделены основные сферы, в которых местные краеведы могут помочь в работе археологов, с приведением примеров, практикующихся на Верхнесалтовском могильнике. Среди них можно выделить: поиск новых памятников, охрана уже имеющихся, а также сохранение объектов материальной культуры, которые не попали в поле зрения археологов.

Завершающим этапом данной работы было рассмотрение вклада археологических исследований в развитие краеведения, а также роль краеведческой науки в работах археологов.

Подводя итог, можно утверждать, что сотрудничество несёт большие перспективы для развития как археологической, так и краеведческой деятельности. И хотя шаги к сближению обеих наук предпринимаются достаточно давно, ещё остается много нерешённых проблем, главной из которых является отсутствие разработанного теоретического базиса для их взаимодействия.

Федусь Дар'я

(НУ «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка)

КРАЄЗНАВЧІ ОБРІЇ П. М. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

Видатний краєзнавець Чернігівщини Петро Михайлович Добровольський народився 16 січня 1871 р. в селі Яриловичі Городнянського повіту.

Вивченням життя та діяльності вченого займалися О. Б. Коваленко, І. Н. Войцехівська, А. В. Верзилов.

Деякі аспекти діяльності П. М. Добровольського як гласного Чернігівської міської Думи знайшли відображення у працях Т. П. Демченко, О. Я. Рахно. Але ґрунтовної праці присвяченої краєзнавчій та музезнавчій роботі Петра Добровольського поки не видано. У даній статті зроблено спробу ліквідувати цю прогалину.

З 1898 року на сторінках Чернігівських періодичних видань, таких як «Чернігівські спархіяльні відомості», «Чернігівське слово», «Чернігівські губернські відомості» та інших почали з'являтися його праці, присвячені до того невідомим документам знайденим вченим в архівах

Також Петро Михайлович приділяв багато уваги дослідженню церков, монастирів та духовно-навчальним закладам спархії. Вивчав історію Чернігівського земського сирітського дому, чоловічої гімназії, духовної консисторії та інших установ краю. Так, вперше він проаналізував «Лист декреталий от консистории катедры черниговской 1690 года», що підтверджував здогадку, щодо причетності Феодосія до заснування Чернігівської духовної консисторії.

Саме Добровольський одним із перших в чернігівській архівній комісії заявив, що необхідно вивчати не тільки історію міст, але й малих сіл та містечок. Цю думку він виголосив на засіданні Чернігівської Архівної комісії 28 січня 1905 року в своїй промові «Старовина чернігівського повіту».

Велике зацікавлення у тогочасних істориків викликав «Топографічний опис міст Чернігова, Ніжина та Сосниці з їх повітами». Ці матеріали надійшли до Чернігівської архівної комісії з Сенатського архіву в Санкт-Петербурзі. Цей документ у супроводі передмови Добровольського висвітлив широке коло питань і містив цінні відомості про природу, демографію та інші елементи розвитку регіону.

Внесок П. М. Добровольського у розвиток музейної та красназнавчої справи є неоціненним. Саме він був головним організатором XIV Археологічного з'їзду в м. Чернігові, одним з ініціаторів створення Чернігівського історичного музею та активним збирачем музейної колекції.

Фрунт Олена

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

СКІФСЬКІ НАВЕРШІЯ З ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ В КОНТЕКСТІ ТИПОЛОГІЇ І ХРОНОЛОГІЇ

Питання походження і еволюції скіфських наверш є надзвичайно актуальним і дискусійним. Першим на існування локальних відмінностей звернув увагу М. І. Ростовцев, що виокремив кубанську і дніпровську групи. В. А. Іллінська, систематизуючи матеріал відповід-

но до поширення в пам'ятках різних варіантів скіфської культури (кубанська, посульська, степова), визначає особливості наверх раннього і пізнього етапів. В основу класифікації О. В. Переводчикової покладено ознаки, що характеризують як конструкцію, так і стилістичні особливості цієї категорії виробів. Типологія в результаті демонструє розвиток наверх у часі, однак її недоліком є те, що вироби групуються відповідно до різних за природою властивостей.

Враховуючи специфіку матеріалу, необхідність вирішення питань походження і призначення, першочерговим є створення формально-типологічної схеми, котра б враховувала якісні ознаки, перш за все — морфологічні характеристики. На даний момент джерельна база представлена 268 предметами з урахуванням копій і пошкоджених екземплярів. 185 предметів виявлено у поховальних комплексах, 83 становлять наверх без археологічного контексту. Репрезентативні зразки дорівнюють 127 предметам, до вибірки не увійшли копії і значно пошкоджені екземпляри. Загальна сукупність знахідок на основі матриці даних варіантів морфологічних ознак була розподілена на 19 кластерів, що відповідають найнижчій ланці типології — типу.

В фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова зберігається шість скіфських наверх. Вони репрезентують різні хронологічні етапи і локальні варіанти скіфської культури. Так, найбільш раннім є екземпляр, знайдений поблизу селища Межирічка (Оздобна) Балтського повіту в 1895 р. в мастку А. М. Абазі (нині — Кіровоградська область). Оскільки точні обставини виявлення невідомі, наверх можна датувати у межах типу I-D-1 (конічний бубонець, кріпленням у вигляді стрижня) кінцем VII – початком VI ст. до н. е. До Харкова цей екземпляр, як і велика кількість інших предметів, був переданий 1932 р. з Ермітажу. Крім того, на зберігання надійшли наверх зі степових курганів Олександропіль і Чирева Могила. Вони відносяться до типів II-F-4 і III-F-4, що відрізняються наявністю або відсутністю звукового елементу. Ці типи добре датуються завдяки наявності в пам'ятках античному імпорту другою половиною IV ст. до н. е.

Наверх із головою сфінкса було передано до Харківського історичного музею в 1981 р. в результаті обміну експонатами із Запорізьким красназнавчим музеєм. Ймовірно, його було виявлено поблизу м. Дергачі Харківської області. Зразок відноситься до типу I-C-6 і датується другою чвертю IV ст. до н. е.

Таким чином, розроблена типологічна схема дозволила уточнити питання хронології та еволюції скіфських наверш, а також встановити перехідні типи, котрі поєднують архаїчні та пізньоскіфські риси.

Шакирова Шохида

(ТашГІІВ, Узбекистан)

ЖИЗНЬ И НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ БАБАДЖАНА САНОИ

Как известно, литературные произведения на тюркском языке, созданные в XVIII и первой половине XIX века, являются эволюционным продолжением и новым этапом многовековой узбекской классической литературы. В этот период значительно расширено тематическое разнообразие, увеличилось количество переводов и историко-прозаических произведений. Эти отличительные черты особенно свойственны Хорезмской литературной среде, созданные в которой образцы творчества внесли весомый вклад в развитие узбекской классической литературы. Следовательно, «Можно стать свидетелями того, что здесь создавалось множество своеобразных образцов творчества, тесно связанных с передовыми традициями узбекской классической литературы. Выдающиеся представители узбекской классической литературы Хорезма пришлись именно на этот период»¹.

Писатели, родившиеся и осуществлявшие здесь свою творческую деятельность, на всех этапах истории узбекской классической литературы имели своеобразный авторитет и потенциал. Именно поэтому, как утверждал первый президент Республики Узбекистан Ислам Каримов: «Сегодня мы, представители нынешнего поколения с бесконечной гордостью произносим имена десятков и сотен выдающихся мыслителей Хорезма и Хивы: Пахлавона Махмуда, Султона Увайса, Махмуда аз-Замахшари, Носириддина Рабгузи, Сулаймона Бокиргони, Баховуддина Валада и его великого сына Жалолиддина Руми, Абулкосима аль-Хорезми, Исмоила Журжони, Сирожиiddина Саккоки, Муниса, Агахи, Баёни, Сафо Муганни, Чокара, Шерози — и ценим их»².

1 Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 4-жилд. — Тошкент: Фан, 1978. — Б. 363.

2 Каримов И.А. Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги табрик сўзи // «Халқ сўзи» газетаси, 1997 йил 22 октябрь.

В історії літературної життя Хорезма особе місце займає XIX вiк, ставший найвищим етапом совершенства узбекської класическої літератури. Етому, естесвенно, способствовали централизация государства в ту эпоху, частичное устранение феодальных междоусобиц, усиление культурно-экономических связей с соседними государствами и другие факторы³. В то же время, центр ханства — Хива, стал центром культурно-литературной жизни, в которой появилась классическая литературная школа. Хивинская школа связана с именами Муниса и Агахи, она оставила неизгладимый след в литературе следующих эпох.

В научно-литературной среде XIX вiка Хорезма есть особе место Бабаджана Санои. Поэт, писатель и переводчик под псевдонимом Санои жил в середине XIX вiка, перевел ряд литературных произведений прошлого, написал и сам несколько самостоятельных произведений, исследовал и пропагандировал суфийские знания, чем оставил богатое культурное наследие. Поэт, являясь представителем ордена накшбандия, достиг определенных успехов в данном направлении.

Жизнь и творчество Бабаджана Санои не были основательно изучены. До нас дошло очень мало сведений об этом суфийском ученом, талантливом поэте и переводчике. В каталоге СВР (Собрание Восточных Рукописей) приведено описание двух произведений, переведенных им — «Девони Манзум» и «Мехр ва Мох»⁴. В докторской диссертации Н. Комилова исследованы его отдельные произведения. Мулла Бабаджан ибн Худойбердибек Манкит Санои жил и творил в XIX вiке в Хорезме. В его произведениях содержится скудная информация о его жизни и творческой деятельности.

Профессор Наджмиддин Комилов в своей книге, опираясь на источники, приводит одну важную информацию: «Бабаджан Санои, желая быть полезным народу художественным творчеством, взял в руки перо, передавая свои чувства и горести, идеи, перевел повествования «Хафт кишвар», «Мехру Мох», «Раъно ва Зебо». Однако, после того, как его переводы обрели славу и достигли дворца, принц Сайид Мухаммад Рахимхон послал Санои гонца и потребовал, чтобы последний посвятил ему свое произведение. Санои повиновался покровителю, составил новые списки переводов «Хафт кишвар» и «Киссан Мехру Мох» и преподнес их, Фе-

3 Ўзбек адабиёти тарихи. 4-жилд. — Тошкент: Фан, 1978. — Б. 348.

4 СВР «Собрание Восточных Рукописей» каталоги, «Девони манзум», «Мехр ва Мох»
 یم زراوخ یی ئانٹ یج ن ف ا ر ت ا ی ق ک ی ی ید ر ی ب ی ا د خ ن ا ج ا ب ا ب ا ل م . ک ی س س ا ل ا ر ی ، ب و ب و ج و ن س ا ن و ی ت ا ر ج ی م ا س ی د ا ل م .
 دام و ر د م و م و ط ن م ی ا و ن ا ت س ا د

ЎЗР ФАШИ қўлёзмалар фонди. Р. № 3340-I-II.

рузу». Из приведенной цитаты можно заключить, что, во-первых, Санон Мухаммад жил в одно время с Рахимхоном Сони (1845–1910) и был старше него. Ибо в то время, когда писатель создал свои переводы, Феруз был ещё молодым царевичем, то есть ещё не сел на трон. Во-вторых, Бабаджан Санон как писатель был известен и пользовался большим авторитетом при дворе ещё во времена правления отца Мухаммада Рахимхона Сони Саййида Мухаммада Баходирхона (1855–1864). Стоит добавить, что несмотря на разницу социального статуса, и правители своей эпохи, и писатель относились к клану почитаемых и уважаемых саййидов.

В произведениях Бабаджана Санона встречаются строки, в которых он сетует на разрушение своих мечтаний и желаний. Кстати, Санон жил вдали от ханского двора, был имамом в мечети махалли Богча в Хиве. Он не мог смириться с духовно бедными людьми, поэтому чувствовал себя чужим в той среде.

До настоящего времени проделана большая работа по изучению национально-духовного наследия, однако многие источники богатого наследия ещё ожидают исследования. Тысячи бесценных рукописей ждут своих исследователей в различных книжных кладезях⁵. Одними из таких являются произведения Бабаджана Санона «Канз ул-маориф» («Клад духовности») и «Хадиқан азхор» («Сад цветов»), которые имеют важное значение в изучении истории суфийского учения и суфийской литературы в Хорезме. Оба произведения, хранящиеся в основном фонде Института востоковедения АН РУз, являются автографами, они дошли до нашего времени в единственном экземпляре.

Произведение «Канз ул-маориф» («Клад знаний»), хранящееся в фонде рукописей Института востоковедения АН РУз под инвентарным номером 891/III, согласно содержанию, составленному самим автором, должно было состоять из одиннадцати глав. Но текст существующей рукописи оборван в шестой главе⁶. Теоретическая часть произведения написана в прозе, а хикаяты изложены в стихотворной форме.

Дата написания произведения «Канз-ул-маориф» («Клад знаний») не указана. Если учесть дату, указанную в переписанном произведении (Санон переписал его в 1861 году), выясняется, что данное произведение написано в конце 50-х годов – начале 60-х годов XIX века.

Произведение Санона «Хадиқан азхор», написанное в 1861 году (1277 год по хиджре), состоит из восьми глав. Автор называет их «жинон», то есть райскими садами. Год написания произведения «Канз ул-маориф» в ру-

5 Комилов Н. Хорезмская школа перевода. Докт.дисс., 1987. С. 142-143.

6 «Канз-ул маориф» инв. № 891/III ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фонди.

кописи точно не указана, но если предположить, что оба произведения переписаны автором в одинаковое время, можно определить, что годы написания этих произведений близки друг другу. В настоящее время оба произведения транслитерированы на кириллицу, подготовлены к изданию с научными толкованиями.

«Хадикан азхор» написан на тюркском языке в прозе и в стихотворной форме вперемешку. Он посвящен основному вопросу духовности — проблеме самопознания. Как указано во введении к произведению, Бабаджан Санои с детства увлекался учением Абу Наср Фараби, Ибн Сины, Зайниддина Мухаммада Газзоли, глубоко усвоил философию и мудрость. По его мнению, если науки не служат пониманию человеческой истины, они бесполезны по сути. Поэтому как при освоении светских наук, так и религиозных знаний, человек, прежде всего, должен постичь истину науки, получить представление и понятие о пользе и привилегиях этой науки. Человек, стремящийся к знаниям, прежде всего, должен иметь собственное представление и быть обладателем духовного совершенства. Если, говорит Санои, духовный мир человека порочен, изученная им наука и его деяние принесут самому ему и обществу лишь вред.

Бабаджан Санои, учитывая духовные потребности народа, занимается переводческой деятельностью. Для него переводческая деятельность стала возможностью служения не правителям, а своему народу, способом выражения мудрых мыслей, мечтаний и желаний. Именно с этой целью переводит произведения «Хафт кишвар» (Семь стран), «Мехр ва Мох», «Раъно ва Зебо». Успех его произведений был отмечен в кругах правителей, выше мы уже рассказывали об отношении молодого царевича Саййида Мухаммада Рахимхона Феруза к нему.

Самое крупное произведение Санои — это «Хафт кишвар» («Семь стран»)⁷. Его автором является Фахри бин Амир Хирави, живший в XVI веке. Этот писатель в своё время перевел произведение Навои «Мажолис ун-нафоис» на персидский язык. «Хафт кишвар» является стихотворным произведением о морали, оно отражает духовный и моральный облик Санои, его долг перед обществом и социально-философские взгляды.

Санои, переводя книгу «Хафт кишвар», не ограничивается просто переложением ее содержания на узбекский язык. Он включает в общую канву свои оригинальные произведения. Переводчик внёс жанровые изменения, несколько легенд переложил в стихотворной форме.

Санон создал разные виды и способы гармонии перевода, созвучно-го мыслям и явлениям в оригинальной книге, а также самостоятельно-го творчества переводчика. Он, по-видимому, считал их похожими видами литературы. Возможно, поэтому нигде не встречается слово «перевод», вместо него он использует слово «шарх» и «шархи баён». В частности, во введении в переводе книги «Хафт Кишвар» читаем следующее:

Қилиб сўзларини шарҳи баён,
Сурай асру ранган ажаб достон...
Этиб давлати шохга илтижо,
Қилиб шарҳ китобинг этгил адо (302б).

Как выясняется, Санон слово «шарх» толковал не в том значении, в котором мы понимаем его сейчас, он считал его внутренним художественным толкованием, своеобразным способом свободного перевода. И действительно во многих местах проявляется своеобразное «соавторство» Санон, предания в прозе он превращает в стихотворный дастан, он сокращает мунаджаты автора и включает в него свои месневи и мунаджаты. Таким образом, развивая идеи своего предшественника, Санон более углубляет их, старается усилить художественную силу произведения, повысить экспрессию, адаптировать к вкусу современного ему читателя.

Последовательное издание образцов суфийской литературы, их освещение в средствах массовой информации пробуждает интерес к суфизму у людей всех возрастов. Всё это показывает, что в сознании нашего народа историческое духовное наследие не уступило место чуждым, искусственным ценностям. Безусловно, во всем этом решающую роль сыграли суфийские газели, тазкире, прекрасные моноподы, беседы.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод о том, что Бабаджан Санон был просветителем своей эпохи. Изучая его произведения, мы можем получить интересные сведения не только об авторе, но и в целом о социально-философской мысли того времени. Исследовав эти произведения, мы можем сделать выводы о философских идеях XIX века, его достижениях и неудачах, об их истории.

Шевчик Александра
(ХНУ *имени В. Н. Каразина*)

ИСТОЧНИКИ ПО ИЗУЧЕНИЮ ХАРЬКОВСКИХ НЕКРОПОЛЕЙ XVIII – НАЧАЛА XX вв.

Феномен смерти, а вместе с тем — феномен памяти во все времена играл важную, а зачастую — ключевую роль в формировании образа жизни и, соответственно, культуры в целом. При этом отношение к погребальным ритуалам на протяжении столетий остается практически неизменным. В связи с этим, пространство некрополей, в самом широком смысле, является уникальным социокультурным памятником, выполняя функции как места памяти, так и ценнейшего исторического источника.

Первые харьковские кладбища появились вместе с городом в XVII веке, но просуществовали они относительно недолго. Все досоветские некрополи впоследствии либо полностью разрушены, либо на их месте были заложены парки и стадионы. Тем не менее, даже утраченные, они являются главным источником для изучения восприятия жителями города феномена смерти, мемориализации, истории похоронного обряда.

Актуальность исследования заключается в необходимости отбора, классификации и анализа источников, которые позволяют почерпнуть сведения об отношении людей данного периода к смерти и ритуалам, связанных с ней, местом расположения некрополей и их функционированию.

Научная новизна работы определяется слабой освещенностью вопроса в историографии, а также самой постановкой проблемы и подходом к ее решению. Кроме того, рассматриваемые источники впервые стали объектом изучения в современной историографии.

Интерес к городским некрополям Харькова впервые обозначен в работах, посвященных истории отдельных храмов, монастырей и епархии в целом. В работе архиепископа Филарета (Гумилевского) предоставлен краткий очерк к монастырским некрополям. В последующие годы харьковские некрополи изучались лишь фрагментарно.

До настоящего времени работ, посвященных харьковским некрополям (как в отечественной, так и в зарубежной историографии), крайне мало. Не освещенным остается и вопрос источниковой базы

исследования некрополей XVIII – нач. XX в. При этом, методика изучения некрополей достаточно полно проработана в общих исследованиях по некрополистике и антропологии смерти.

Источники по изучению некрополей Харькова можно разделить на вещественные и письменные. К первой группе относятся сами захоронения, надгробные памятники и территории кладбищ. Ввиду того, что значительная часть харьковских некрополей обозначенного периода была утрачена, письменные источники являются наиболее ценными.

К ним мы относим метрические книги — наиболее информативные, поскольку именно из них можно узнать сведения о дате и причине смерти, времени и месте погребения, сословном происхождении и конфессиональной принадлежности.

Кроме того, важными источниками являются кладбищенские книги, которые фиксировали сами факты погребения. Они велись на кладбищах и содержат разнообразные сведения начиная от происхождения умершего и заканчивая конкретным местом погребения. Данные кладбищенских книг очень неравноценны и определенного формуляра они не имели. К тому же, этот комплекс архивных документов плохо сохранился и очень невелик.

Важными источниками является периодическая печать. В периодике указанного времени было характерным размещение некрологов отдельных лиц. Это позволяет использовать газеты, такие как: «Харьковские ведомости», «Южный край», «Утро», «Новая Россия», журнал «Вера и Разум» как дополнительные источники. Анализ некрологов дает возможность проследить не только отношение к смерти сквозь призму той эпохи, но и отношение к ней представителей разных сословий.

Важнейшими источниками для изучения топографии харьковских некрополей являются планы и карты города XVIII – начала XX вв.

Таким образом, учитывая разобщенность, фрагментарность, либо же полную утрату материальных памятников, что создает большие препятствия при изучении данной темы, письменные источники являются едва ли не основным материалом.

Анализ имеющихся источников позволяет выявить специфику харьковских некрополей, связанную с полиэтничностью и поликонфессиональностью населения города, наличием значительной прослойки военных (нижних чинов и офицеров), что, в свою очередь, влияло на заполненность территории кладбищ, особенности похо-

Янкул Олексій

(ХНУ імені В. Н. Каразіна)

**«ХАРЬКОВСКИЙ КАЛЕНДАРЬ» ЯК АТРИБУТ
ГУБЕРНСЬКОГО МІСТА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

В періодиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. своє особливе місце займають статистико-інформаційні видання, які мали назву пам'ятні книжки або календарі. Вони видавалися практично в кожній губернії і містили в собі найбільш повну інформацію про життя та розвиток регіону. Не винятком в цій справі була Харківська губернія. Тут 1862 р. з'явилася перша «Памятная книжка Харьковской губернии», а 1868 р. вона еволюціонувала в більш масштабне видання — «Харьковский календарь». Але чи можемо ми вважати такі видання неодмінним атрибутом, «візитною карткою» міста та губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.? Саме це питання визначає мету нашої роботи.

Актуальність даної теми визначається тим, що інформація, розміщена в «Харьковском календаре» і його додатку («Харьковский сборник») неодноразово використовувалася дослідниками при написанні своїх робіт з того чи іншого питання (наприклад, з останніх праць ми можемо назвати монографії О. І. Вовк (2016 р.), архімандрита Володимира (Швеця) (2017 р.), П. В. Єремєєва (2018 р.) та ін.). Проте, саме видання як історичне джерело ще не було комплексно досліджене. До того ж, актуальність підсилюється тим, що 2018 р. виданню виповнюється 150 років з моменту виходу першого номеру.

Джерельну базу роботи складають випуски «Харьковского календаря» на 1869–1917 рр., а також матеріали Державного архіву Харківської області, які стосуються діяльності Харківського губернського статистичного комітету.

Нами використовувалися наступні методи: спеціальні історико-порівняльний та історико-генетичний, а також загально науковий аналіз та синтез.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії розпочався період реформ Олександра II, які були направлені на модернізацію практично всіх сфер життя тогочасного суспільства. В цих умовах підвищився інтерес до місцевої статистики. З цією метою 1860 р. було проведено реформування губернських статистичних комітетів. Для того, аби можна було найбільш точно визначити розвиток того чи іншого регіону країни, ознайомити з ним зацікавлених читачів, активізувався випуск спеціалізованих статистичних видань.

Коли 1868 р. старший радник Харківського губернського правління О. Й. Подвисоцький (1825–1883) запропонував проєкт нового видання під назвою «Харьковский календарь», воно стало своєрідним продовженням «Памятной книжки Харьковской губернии» і містило в собі більш широке коло інформації. Дані, які друкувалися на його сторінках, охоплювали майже всі сфери життя губернії: від таблиць про кількість населення до адрес-календаря установ і осіб, які в них працювали. Збірник цілком відповідав потребам суспільства. Крім того, між різними статистичними комітетами імперії існувала практика обміну виданнями, тому важливо було показати свою губернію якомога ширше.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що «Харьковский календарь» був невід'ємною частиною повсякденного життя губернії, оскільки в ньому відображалися процеси, які дозволяють побачити розвиток краю в означений час.

Яшук Андрій

(КНУ імені Тараса Шевченка)

ДВОГОЛОВИЙ ОРЕЛ ЯК СИМВОЛ ТАВРІЇ: РОЗВИТОК ЕМБЛЕМИ РЕГІОНУ ВІД КАТЕРИНИ II ДО МИКОЛИ БИТИНСЬКОГО

Одним з видів ідентифікації особи, корпорації, міста, регіону або країни слугує герб. За тривалий час свого існування геральдика стала комплексною сферою знання, що поєднує у собі мистецтво та науку. У даній доповіді ми хочемо окреслити шлях появи та становлення регіональної емблеми, що прямо позначала частину сучасної Південної України, а символічно могла уособлювати усе Північне Причорномор'я разом з Кримом.

Поява двоголового орла як геральдичної емблеми Таврії пов'язана із завоюванням Північного Причорномор'я Російською імперією наприкінці XVIII ст. Одразу після анексії Кримського ханства, для новоствореної Таврійської області вже у 1784 р. був затверджений територіальний герб. Він представляв собою: у золотому полі чорний двоголовий орел, увінчаний трьома золотими коронами, на грудях якого у блакитному щитку золотий шестираменний патріарший хрест. У лапах орла — скіпетр та держава. З одного боку, такий герб став типовим для новоприсланих до Російської імперії земель за правління Катерини II. На гербах центрів новоутворених намісництв — Брацлавського, Волинського, Мінського, Могилівського, Подільського, Полоцького — у верхньому полі завжди був присутній двоголовий орел або цілий з щитком на грудях, що містив давню земельну емблему, або виникаючий, без щитка на грудях орла не розміщувалось.

За ідейним навантаженням герб Таврійської області коротко виразив ставлення імперії до завойованого регіону. Двоголовий державний орел (як він часто називається в пізніших описах російських гербів) вказував на приналежність області до Російської імперії, а також на те, що це була новоприслана територія. Золотий патріарший хрест у блакитному щитку відображав ідею про Таврію, як регіон, звідки християнство (а саме православ'я, хоча це й анахронізм з сучасної точки зору) поширилось до Русі.

Таким чином, новий герб мав показати тяглість історичного зв'язку між Кримським півостровом та Російською державою. При цьому історія Кримського ханства перекривалась намаганням показати прямий зв'язок між Росією та Візантією.

Створений як герб Таврійської області, двоголовий орел з золотим хрестом у блакитному щитку, отримав надійне місце у регіональній геральдиці. На його основі був створений герб губернського міста Херсона (1803 р.). При створенні у 1857 р. Великого державного герба Російської імперії, цей орел увійшов до нього у якості одного з титульних гербів імператора — а саме герба «Херсоніського царства». Водночас, у зображальному плані герб «Херсоніського царства» дещо відрізнявся від герба Таврійської області, оскільки мав нагадувати візантійського орла. Зображений у золотому полі двоголовий орел був увінчаний тільки двома коронами, до того ж зубчатими, а не імператорськими. У лапах цього орла не було ні скіпетру і держави (як у гербі Таврійської області), ні лаврової гілки з блискавкою (як у гербі Херсона). Водночас

щиток з хрестом зберігся незмінним. Входження «таврійського орла» до Великого державного герба остаточно закріпило його в якості регіональної емблеми.

Під час геральдичної реформи Бернгарда Кьоне, герб Херсоніського царства був використаний для створення герба Таврійської губернії (який був затверджений) та проекту герба губернського центру — Сімферополя (який залишився лише у проекті). У цьому статусі орел використовувався до кінця існування Російської імперії. І навіть більше — таврійський орел продовжував зображуватись на позначеннях Криму і під час Революції та визвольних змагань 1917–1921 рр. Його використовував як емблему крайовий уряд генерала Сулькевича, зокрема, на власних банкнотах 1918 року.

Останнім прикладом використання двоголового таврійського орла як емблеми регіону можна назвати геральдичні проекти Миколи Битинського. Зображення двоголового орла з золотим хрестом у щитку на грудях настільки добре прижилось у тогочасній свідомості на символічне позначення Південної України, а саме Таврії, що було ним використано при підготовці проектів Великого та Середнього гербів України.

Протягом свого існування емблема двоголового «таврійського орла» зазнала кілька графічних трансформацій. За понад 100 років свого вжитку вона змогла закріпитись у якості регіональної емблеми, навіть не зважаючи на своє неоднозначне походження. З іншого боку, її активний вжиток припинився невдовзі після падіння Російської імперії, у якій ця емблема була створена.

Примітки:

1. О гербе Таврической области // Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 22 (1784–1788). — № 15953. — С. 69.
2. О Высочайше утвержденных гербах Херсона и Николаева // Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1802–1803. — Т. 27. — № 20969. — С. 918–919.
3. Герб Херсониса Таврического // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — СПб., 1858. — Т. 32 (1857). — Часть 2. — Рисунки. — Лист 32.
4. Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX вв. / Н. А. Соболева. — М.: Наука, 1981. — 264 с.

5. Гербы губерний и областей Российской империи. — СПб., 1880. — 83 с.

6. Истомин М. И. Каталог денежных знаков гражданской войны в России. Денежные знаки обязательного обращения / М. И. Истомин. — Т. 3: Юго-Восточный край, Крым, Северный Кавказ (1917–1920). — Х., 2009. — 584 с.

Bhardwaj Vikram, Sharma Usha

(HPU, Republic of India)

ORAL NARRATIVES A SOURCES OF LOCAL HISTORY: A CASE STUDY OF SHIMLA HILLS

This study intends to highlight oral narrative as an alternative source for the writing of history, for those regions which are inhabited by numerous ethnic and tribal communities and where historical sources are in a dearth, and whatever sources are there, are in the form of folklore. The history and culture of such communities or groups are rooted in oral traditions and can only be traced through pieces of oral evidence, which introduce an entirely new dimension to the study of such areas. The territory of Shimla Hills fit in these criteria and the study is concentrated to this region only. This paper is an attempt to correlate the oral narrative of the field of study (Shimla Hills) with the existing literary documents and to put forward a new historical analysis about the past of this region. In this work main emphasis would be on the folk beliefs and its practices, how they have emerged, what they signify and what historicity they possess as they are significant to explain and understand societies in the context of preserving cultural diversity and protecting minority cultures, especially of those indigenous peoples and marginalized social groups who are living in the far-flung remote areas and are cut-off from the rest of the world. Oral narrative is an important element of the cultural heritage of every group, tribe, community, and nation. They reinforce the sense of ethnic and social identity to the people in the form of folk memory and folk learning. They are quite important for the reconstruction of the history of the people, as every folk group has its own collective notion and perception of its past, which influences the thoughts, actions, and practices of its members, who determine what is significant about their past and what must be

transmitted and about how that past had affected the present. They are valuable historical narrative documents in their own right and not just merely supplements to the written record. They record the story of events and people, that history had forgotten. It adds the human side and presents the individual as a person — a perspective usually absent from written documents. Oral history gives history back to the people in their own words. And in giving a past it also helps them towards a future of their own making. Oral narratives are the core of the culture and they provide a complement to the written historical literature and the combination of both can give a correct picture of the past. It also serves as a tool for a corrective method to rewrite cultural.

Georgiev Dimo

(«Konstantin Preslavy» University of Shumen, Republic of Bulgaria)

**RED MONUMENTS: PUBLIC SPACE
AND (ANTI-WESTERN) PROPAGANDA
IN THE CITY OF SHUMEN/KOLAROVGRAD,
PEOPLE'S REPUBLIC OF BULGARIA (1944–1989)**

In the public spaces of the cities of Communist Bulgaria (People's Republic of Bulgaria) there was an «imposed monumentality». Monuments (sculptural images, busts, brotherly mounds) embody the propaganda ideologues of the regime. The society was supposed to be united around this symbolic universe visualized by the aesthetics of social realism and ideologically fuelled by the heroic struggle against the enemy — the Red Army, the Partisans, the participants in the Second World War were the fighters against the bourgeois Bulgarian «monarcho-fascism». These «red monuments» of the struggle (the symbolic code of the red) marked the ideology of the «double liberation» of Bulgaria from capitalism and «fascism» with the help of the Soviet forces.

The imposition of the totalitarian regime of the Bulgarian Communist Party, identified with indefinite loyalty to the USSR, led not only to political but also to socio-cultural changes. Bourgeois urban culture, with its specific traditions and pathos, had to give way to the new communist cultural imperatives. The Bulgarian cities were actually transformed through the various stages of the regime's internal dynamics from the late 1940s to the late 1980s —

and in this transformation the monuments as an important part of the «landscapes of Communism» invariably invaded. It is interesting to trace local examples of ideological argumentation, symbolism and public appearance of monuments in the collective culture of the population. The regional contexts of party-state «monumental propaganda» were particularly interesting in the 1960s, when more emphasis was placed on the local manifestations of an «anti-fascist struggle» such as strengthening and legitimizing the relationship between the power center and provincial periphery.

The current report, using local history approaches, illustrates several examples of «monumental propaganda» in the city of Shumen — i. e. the creation, representation and propagation of several special monuments in the urban public space. Shumen, bearing between 1950–1965 the name Kolarovgrad, is one of the important administrative, military, economic and cultural centers of the Bulgarian Northeast. The report shows the use of state-party power channels for regional lobbying. Significant in the late 1970s, Shumen became a center for the preparation for the celebration of the «1300th anniversary of the founding of the Bulgarian state». The «People's Celebration» in 1981 set a peculiar peak in the local history of the monumental representation with the opening of the large «Monument to 1300 Years of Bulgaria», which would aggressively dominate the urban architectural landscape.

The report also argues a weakly-studied propaganda position — the element of anti-Western propaganda. If the monuments praise the Communist heroes (Red Army, Partisans) and legitimize the power of the Bulgarian Communist Party in historical (even nationalistic in the 1980s) plan, this heroism is directed against the «bad West» of the bourgeoisie and «fascism».

National and local archive materials, periodicals (emphasis on the significance of the regional press), photographs and archival film reviews have been used. The various archival documents aim at an adequate understanding of the overall problematic historical presence of monuments in the public life of the local community and suggest the possible reconstruction of their symbolic dimensions (the «web of meanings») in a local context.

Ibatova Amira, Raxmatova Saodat, Xalilova Eleonora
(*SSIFL, Republic of Uzbekistan*)

A DROP OF THE HERITAGE OF OUR HISTORY

There are cities whose long history embodies the history of entire nations and states, reflecting the path traversed by many generations. So Samarkand is one of the most ancient cities in the world. Like other first centers of human civilization — Babylon and Memphis, Athens and Rome, Alexandria and Byzantium — Samarkand was designed to go through many events and upheavals. The history of this city goes back thousands of years. Archaeological finds and chronicle sources reliably indicate that people lived in the territory of this city for several thousand years BC.

The secret of making paper was known in antiquity. The Chinese began to make paper first, and the secret of manufacturing was kept in the strictest secrecy until the 8th century. History says that when Chinese troops in the middle of the VIII century invaded the territory of the Samarkand ruler Abu Muslim, the Samarkand troops put up fierce resistance to the invaders and defeated the foreigners. During the battle, many Chinese prisoners were captured, among whom were paper-making masters. In exchange for their lives, they agreed to discover the secret and set up paper production in Samarkand. From this moment up to the XVIII century, Samarkand became the Central Asian center for the manufacture of silk paper.

It is known that Samarkand was the first place in the Middle East to produce paper made by hand using a water mill. Later, thanks to the Arabs and the culture of the Islamic world, its manufacturing technology spread to the West — from the Middle East (XI century) to Spain (XII century), and then throughout Europe.

Among the unique crafts that brought Samarkand world fame on the trade routes of the Great Silk Road that crossed Eurasia, paper production has an important place. This is an indicator not only of the craftsmanship of craftsmen, but also a reflection of the special role of the ancient city in the development of science and culture of the medieval East.

As the well-known orientalist Adam Metz noted, the production of Samarkand paper was produced in the III–IV centuries. Hijra (IX–X centuries AD) is a real coup in the East, freeing this branch of the craft, whose products were in great demand, from the monopoly of one country — Egypt,

which produced expensive papyrus. Medieval author al-Sa'libi reported that paper produced in China and Samarkand ousted the Egyptian papyrus and parchment on which their ancestors wrote. The subsequent discovery by Samarkand of cheaper rag raw materials, which freed the industry's dependence on bamboo cane and silkworm, pushed Samarkand paper into first place in terms of quality and cheapness in the medieval East. Samarkand paper was in great demand because of its smoothness and color, but its main feature was durability. Most of the documents written on Samarkand paper are preserved in good condition and are kept in various museums of the world. It was on this paper that calligraphers wrote, and artists painted their miniatures. For the manufacture of books, they also preferred to use Samarkand paper.

Samarkand paper was very expensive and had several varieties. The «Sultan's» paper was considered the best, which in the early Middle Ages ousted papyrus and leather from European markets. It was very thin, white and soft. Then came a sort of «silk», which was also distinguished by its smoothness, but only of light yellow color. The «worst» of all the varieties was considered a «nimkanop», which was almost brown. This variety was made from waste silk with the addition of impurities.

However, at the end of the 18th century, the production of Samarkand paper gradually began to fade. Since, over time, it acquired a creamy hue, people began to prefer white and cheaper factory paper imported from Russia, although the latest research from scientists confirms that the white color of paper has a detrimental effect on vision. June 23, 1998 can be considered the day of the revival of Samarkand hand-made paper, in an artisanal way. Then we were able to produce 17 sheets on a cotton base. In the process of reviving the famous paper, a significant contribution was made by the Artisans Assistance Foundation at Counterpart Consortium, which provided a grant from the Meros Artisans Association. Big support was also provided by the owner of the paper making factories, American Alexandra Saterio (who also presented the press to artisans), the employee of the Tashkent Institute of Oriental Studies Shomahmud Makhmudzhanov, the French Institute for Central Asian Studies of the French Embassy in Uzbekistan, which organized the 2002 International Conference and partially sponsored the experimental production of Samarkand paper.

In partnership with the French scientist Jean-Louis Chretien, a joint implementation of the project is planned, under which we should go on an internship to France. There is also a working workshop and research

center for the study of the history of the production of European and Samarkand paper.

Recipes and techniques for making Samarkand paper, which got along the Silk Road more than a thousand years ago to Hindustan. Now this process is significantly mechanized. In short, we are trying to use the experience of different nations in order to fully revive the old traditions that were once world-famous in the manufacture of paper. Today the Meros paper mill operates in the village of Konigil near Samarkand, the founders of which are the famous craftsmen of the Mukhtarov brothers. Thanks to their efforts, the local factory has revived the ancient tradition of making paper using old Samarkand technologies.

References

1. Bartold V. V. The history of the cultural life of Turkestan / V. V. Bartold // Op. T. II. 4.1. — M., 1963.
2. Istrin V. A. The history of writing / V. A. Istrin. — M.: Knowledge, 2007.
3. Skvernyukov P. F. A word about paper / P. F. Skvernyukov. — M.: Moscow Worker, 2008.
4. Tatiev D. P. Paper and binding materials / D. P. Tatiev. — M.: Enlightenment, 2009.

ШКІЛЬНА СЕКЦІЯ

Кіореску Лейла

(КЗ «ОСШ ІІ-ІІІ ступенів «Обдарованість» ХОР)

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ У ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (НА ПРИКЛАДІ с. СУДИХА)

Історія малої Батьківщини завжди цікава, вона потребує дослідження. Моє рідне село Судиха Сахновщинського району Харківської області має незвичайну історію. Довгий час тут проживали німці-колоністи. Вони відрізнялися способом життя від інших місцевих жителів. Історія німців в українських губерніях Російської імперії є науковою проблемою.

Історіографія німецького питання в Російській імперії досить різноманітна. Вона була започаткована в дореволюційний період. Перші роботи стосувалися німецьких селян колоністів. Їх авторами виступили сучасники. У радянський період німецька проблематика, здебільшого розглядалася в зв'язку з подіями Світових воєн. Сучасна українська і зарубіжна історіографія (особливо німецька та російська) вивчає історію видатних німців-підприємців, політичних діячів, військових, тощо. Німцям українських губерній Російської імперії приділено недостатньо уваги.

Нами використані документи, що зберігаються в архіві Сахновщинського району, а також друковані джерела. У своїй роботі авторка використала метод усної історії (опитування німців — мешканців села Судиха). У дослідженні застосовувалися методи історизму і об'єктивності. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1881–2018 рр.

Історія села Судиха починається у 1881 році, коли воно було засноване німецькими колоністами. Політика держави заохочувала освоєння іноземцями вільних територій. У селі існувало 250 хат німецьких колоністів. Німецька громада допомагала новоприбулим: будували дома, надава-

ли одяг та їжу. У німецьких сім'ях була одна-дві дитини. Нові мешканці не відчували себе чужими. В Судисі відкрили німецьку школу та кірху. Німці відрізнялися високим культурним і загальноосвітнім рівнем.

Німецьке село було красивим і охайним. На вулицях поклали асфальт. Росло багато квітів, вчасно вивозили сміття. Німці-селяни були сумлінними господарями. Вони займалися хліборобством, а також молочним скотарством. Місцеві жителі-українці навчалися у німців культурному веденню господарства.

Антинімецька політика почала проводитися напередодні Першої світової війни. У 1914 році було прийняте так зване «Ліквідаційне законодавство». Спочатку закони обмежували німців — підданих інших держав (Німеччина, Австро-Угорщина), що мали земельну власність або нерухомість на території Російської імперії. Пізніше законодавчі акти розповсюдили і на німців — громадян країни. Їх виселяли з 150-верстової прикордонної смуги у глибоку державу, частіше — у Сибір та Середню Азію. Майно конфісковувалось. Запобігли репресій тільки німці, які мали персональні заслуги перед Російською імперією. Служили в армії або різними способами допомагали державі в період Першої світової війни (працювали на оборонних підприємствах, займалися благодійництвом).

Наступний кризовий період у житті німців села Судиха наступив у 1941 році, після нападу фашистської Німеччини на СРСР. Їх, як потенційних шпигунів, висіляли з будинків. Частина німецьких селян тоді померла від холоду та голоду. Деякі спромоглися повернутися до родичів у Німеччину. Більшість німців депортували. Вороже ставлення до них як до ворогів зберігалось ще довго, фактично до 1950-х рр.

У 2015 р. в с. Судиха відбулася зустріч місцевих німців із їхніми нащадками та родичами з Німеччини. Приїздили і німецькі історики. Спілкування було зворушливим і приємним. Закінчилися складні часи і етнічні німці могли знову зустрічатися, писати спільну історію свого народу.

Таким чином, історія німецького села Судиха Харківської області є цікавою сторінкою нашої малої Батьківщини.

ПОДІЇ ТА ГЕРОЇ УНР В УРБАНОНІМІЧНОМУ ПРОСТОРІ ХАРКОВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Деномінація харківських урбанонімів, що пов'язана з декомунізацією, залишається важливим соціальним питанням, яке потребує окремого дослідження.

Об'єктом дослідження є урбаноніми Харкова. Предмет дослідження — урбаноніми Харкова, які пов'язані з подіями та героями Української Народної Республіки.

Територіальні межі дослідження — м. Харків. Хронологічні межі охоплюють період 1917–2016 рр. Нижня межа визначається роком заснування УНР, верхня межа — останнім етапом декомунізації в Україні.

Мета дослідження полягає у визначенні тенденцій у номінації урбанонімічних об'єктів Харкова назвами, які пов'язані з подіями чи особистостями Української Народної Республіки.

Джерельна база дослідження: офіційні довідники про вулиці, довідники-путівники, актові та діловодні документи, пов'язані з процесом декомунізації в Україні. Також була використана література з історії вулиць Харкова та статті з питання урбанонімів Харкова

Таким чином, ми зробили висновки, що протягом 1917–2016 рр. можна виокремити 5 етапів номінації, пов'язаних з УНР:

1. У період фактичного існування УНР (1917–1920 рр.) жодного урбаноніму на честь УНР зафіксовано не було, адже вже у грудні 1917 р. більшовики зайняли Харків.

2. Період більшовицької влади (1920–1991 рр.) характеризується тим, що топонімічні перейменування на честь УНР не відбувалися. Однак було виявлено 4 виключення: вулиці імені Гната Михайличенка, Олександра Довженка, Остапа Вишні та Павла Губенка (справжнє ім'я Остапа Вишні). Втім, ці деномінації відбулися завдяки їх діяльності в інших сферах життя, а не через їх зв'язок з УНР.

3. У період німецької окупації Харкова (1941–1943 рр.) більшість вулиць було перейменовано рішенням Міської управи від 07.09.1942 р. Серед перейменованих топонімів діячам УНР приділено лише дві назви, а саме вулиці на честь генерального суд-

ді УНР С. П. Шелухіна і адмірала Українського державного флоту А. Г. Покровського.

4. Для періоду незалежної України у 1991–2014 рр. характерна незначна кількість перейменувань топонімічних об'єктів. При цьому зазначимо, що перевага в номінації надається нейтральним постатям в історії держави — діячам культури та науки.

5. Період 2015–2016 рр., обумовлений законом про декомунізацію, характеризується найбільшою деномінацією на честь подій та героїв УНР. У цей період 13 об'єктів топоніміки отримали назви від десяти політичних та військових діячів та одного військового об'єднання, пов'язаних з УНР. 9 з 13 об'єктів було перейменовано на останньому етапі декомунізації. Зазначимо, що з 10-ти діячів УНР, іменами яких номіновано об'єкти топоніміки, 8 пов'язані з Харковом (народилися, проживали певний час). Тільки трое з 8 перебували у Харкові під час подій Української революції.

Отже, можемо констатувати, що вшанування подій та героїв УНР в урбанонімічному просторі Харкова пов'язане з процесом декомунізації в Україні. При цьому зазначимо, що до вибору минулого УНР в перейменуванні урбанонімів звернулися на останньому етапі. Можливо, це пояснюється недостатньою кількістю місцевих героїв часів УНР. Таким чином, ці урбаноніми стали своєрідними «місцями пам'яті», які відіграють важливу роль підвищення історичної обізнаності населення.

Лагода Дмитро

(Великобілозерська ЗОШ № 3)

РОЛЬ ЧОЛОВІКА В РОДИННІЙ ОБРЯДОВІСТІ, ПОВ'ЯЗАНИЙ З НАРОДЖЕННЯМ ДИТИНИ. ВЕЛИКОБІЛОЗЕРСЬКИЙ АСПЕКТ

Обрядовість народу — органічна складова його традиційно-побутової культури, що відображає його світогляд, рівень соціально-економічного розвитку суспільства, також є однією з основних етновизначальних ознак. Календарна та трудова обрядовість є більш суспільно заангажованою, на відміну від родинної обрядовості, яка, в свою чергу, обмежена сімейним колом. Звичай та обряди при народженні дитини віддзеркалюють увесь спектр функцій, покладених на сім'ю як основу буття суспільства.

Українська традиційно-побутова культура формувалася на землі і землеробській праці. Великобілозерський район Запорізької області, починаючи ще з 1778 року, коли 30 родин державних селян-переселенців з Чернігівщини й Полтавщини осіли на території сучасного району, був сільськогосподарським, що й зумовило його специфіку. Переселенці принесли з собою полтавський та чернігівський діалекти, свою культуру, звичаї, традиції.

Досить часто панує думка, що родинна обрядовість пов'язана лише з жінками, витісняючи роль чоловіків, відведену їм в пологовій обрядовості.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в родинній обрядовості, пов'язаній з народженням дитини, питома вага відводилася саме чоловікам. При цьому роль чоловіка постійно змінювалась, трансформувалася.

Мета нашого дослідження полягає в дослідженні ролі чоловіків у родинній обрядовості, пов'язаній з народженням дитини, її трансформації в контексті традиційно-побутової культури жителів Запорізького краю на матеріалах, зібраних у Великобілозерському районі. Визначити роль саме чоловіка у формуванні традиційно-побутового світобачення населення.

Відповідно до мети дослідження, визначенні завдання:

- ознайомитись з теоретичною базою даного питання;
- провести етнографічні дослідження у Великобілозерському районі використовуючи метод «усної історії»;
- узагальнити та структурувати знайдений матеріал;
- проаналізувати й визначити регіональні особливості ролі чоловіка в системі родинної обрядовості, пов'язаної з появою дитини;
- привернути увагу учнівської молоді до необхідності вивчення історії свого народу, до традицій і звичаїв українців.

Нашим дослідженням було охоплено села Великобілозерського району: с. Велика Білозерка, с. Гюнівка та с. Новопетрівка. Було опитано близько 110 жителів району.

Під час проведення дослідження нами використовувалися як теоретичні, так і практичні методи дослідження. Зокрема, із практичних методів дослідження застосовано експедиції, цільові поїздки, методи «усної історії», що базується на інтерв'ю, експрес-опитуванні жителів регіону, краєзнавців, істориків. Із теоретичних методів дослідження було використано: робота з літературними та архівними джерелами,

первинна обробка інформації, синтез, порівняння, систематизацію опрацьованого матеріалу. Також використовувались супутникові фотографії зі спеціалізованих Інтернет-сервісів «Карти Google», «Карти Яндекс», ВікіМапія.

В даному дослідженні ми намагалися висвітлити тему, на яку мало зверталася увага, адже проведених етнографічних експедицій стосовно гендерної рівності в родинній обрядовості, було дуже мало. Зокрема, на території сучасного Великобілозерського району.

На сьогоднішній день все менше і менше народних традицій можна побачити і на селі. Та вони є для нас справжнім зразком, символом добра і справедливості, величі простої людини, що попри всі тяготи та страждання вистояла і не втратила своєї гідності. Наші пращури — це приклад для всього нашого народу, що навіть у самі скрутні часи не забував про своїх ближніх і був готовий прийти на допомогу.

Нами було досліджено роль чоловіків в родинній обрядовості, пов'язаній з народженням дитини, а саме роль чоловіка у формуванні традиційно-побутового світобачення населення Запорізького краю на матеріалах, зібраних у Великобілозерському районі.

В ході проведення дослідження ми ознайомилися з теоретичною базою стосовно тематики дослідження опрацьовали довідникову, науково-пізнавальну, спеціальну літературу та архівні джерела; провели чисельні етнографічні експедиції, велику пошукову роботу у Великобілозерському районі використовуючи метод «усної історії», зустрічі із старожилами та цікавими людьми сіл Велика Білозерка, Новопетрівка та Гюнівка, розпитали своїх родичів.

Весь зібраний матеріал було оброблено на заняттях НДКО «Біла зірка», узагальнено та структуровано.

Проаналізувавши результати експедиції нами було:

- доведено участь чоловіків в родинній обрядовості, пов'язаній з народженням дитини;
- визначено регіональні форми застосування родинної обрядовості, пов'язаній з народженням дитини;
- виокремлено звичаї та обряди, що збереглися до сьогодення, хоч і в трансформованому вигляді.

Ольшанська Анастасія*(XCIII № 80)***ЖУРАВСЬКИЙ ЮРІЙ ЙОСИПОВИЧ,
ВИДАТНИЙ ПЕДАГОГ СТАРШОЇ ШКОЛИ**

Об'єкт дослідження — Юрій (Юліан) Йосипович Журавський.

Предмет дослідження — педагогічна діяльність Юрія Йосиповича Журавського.

Народився в с. Буртин (Кам'янець-Подільської, тепер — Хмельницької області). Навчався в сільській школі, а потім переїхав до м. Харків, де в 1952 році закінчив семирічну школу № 80.

Опублікував понад 100 наукових і науково-популярних праць, навчально-методичних посібників.

У 1965 році закінчив історичний факультет Харківського державного університету імені О. М. Горького і працював старшим інспектором навчальної частини. У 1966–1971 роках — начальник навчальної частини ХДУ. Навчався в заочній аспірантурі при кафедрі історіографії, допоміжних історичних дисциплін і методики історії (науковий керівник — проф. В. І. Астахов).

З 1971 р. — старший викладач. Доцент кафедри. У 1984–1991 рр. — завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології. У 1987–1991 рр. — декан історичного факультету.

Був відповідальним редактором «Вісника Харківського університету».

У 1987–1991 рр. очолював Харківську регіональну секцію Комісії АН УРСР з історіографії і джерелознавства, був членом науково-технічної Ради з історичної освіти України.

Рядинська Валерія*(XCIII № 73; КЗ «Харківська обласна Мала академія наук»)***КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА У МІСЬКОМУ
ПРОСТОРІ ХАРКОВА**

Часи козацтва — один з найвидатніших етапів становлення Української держави. Це час національного піднесення, який навіки закріпився в пам'яті народу разом з видатними діячами тієї доби, їхніми

подвигами і діяльністю. Хіба можливо забути, коли вони завжди перед нами: застигли у величних пам'ятниках, закарбувалися в архітектурних витворах, поглядають нас із картин, лунають дзвінким голосом народних пісень?

Харків — велике, сучасне місто. Доволі молоде у співвідношенні з іншими містами України. Проте, не всі знають, що свій шлях воно теж почало із козацтва.

Актуальність роботи полягає в тому, що сьогодні, внаслідок масштабного звернення до козацької спадщини, постає потреба вивчення їх репрезентації у культурному просторі міста Харкова.

Об'єктом дослідження є культурне життя та простір Харкова, його адміністративна символіка.

Предметом виступає репрезентація козацької спадщини у пам'ятках архітектури, музейних виставках, громадських організаціях, а також міської урбаністики та геральдики.

Дослідження охоплює період від XVII ст. до XXI ст.

Метою є дослідження відображення козацької спадщини у культурному просторі Харкова.

Головні задачі роботи — це:

- зафіксувати козацьку тематику у харківському міському просторі;
- визначити, чи пов'язані об'єкти культурної спадщини міста з його історичним минулим;
- простежити вплив козацтва на сучасний культурний простір міста Харкова: проаналізувати зв'язок між творенням сучасних топонімічних назв та їх історичними назвами;
- виявити, в якій сфері життя сучасного Харкова козацька спадщина отримала найбільше поширення.

Провівши аналіз предмету роботи, ми дійшли таких висновків. Оскільки Харків — місто доволі молоде, то період козацтва в ньому був у кінці XVII до кінця XVIII століття, тому в нашому місті українське бароко — це рідкість. Забудова, яка визначає обличчя Харкова, склалася пізніше, в епоху класицизму, наприкінці XVIII – у XIX століттях. Тому «козацьку спадщину» ми можемо побачити лише у храмах. Перший з них — це Покровська церква на території Свято-Покровського чоловічого монастиря, побудована в 1689 р. (нині — вул. Університетська, 8). Вона була збудована козаками, які проживали в Клочківській слободі. Композиція обсягів,

форма куполів, характер декору відповідають стилевим ознакам українського бароко.

Друга — будівля Успенського собору, побудована в 1770-х рр.

Проте, на сьогодні існує ще два собори, побудованих в стилі українського козацького бароко. Першим сучасним шедевром харківської архітектурної майстерні став комплекс храму Святого мученика Віктора Дамаського, який знаходиться на в'їзді до Харкова з боку Салтівського шосе. Він був побудований у 2013 році.

У тому ж стилі, але вже з іншим об'ємно-планувальним рішенням був розроблений комплекс храму Святої благовірної цариці Тамари в П'ятихатках, що відкрився наступного року.

Козацтво відобразилося також у пам'ятниках. Всього пам'ятників, пов'язаних з козацтвом, у Харкові чотири — це пам'ятник козаку Харьку (Харитону), за легендою — засновнику міста.

Нещодавно було встановлено пам'ятник легендарному козаку Івану Сірку — кошовому отаману Запорізької Січі, який захищав Слобожанщину та всю Україну в XVII столітті. Він знаходиться біля виходу станції метро «Історичний музей» до Бурсацького спуску. Козак стоїть біля гармати і тримає в руці корогву з першим гербом Харкова — натягнутий лук зі стрілою.

Поряд, як одна з інсталяцій історичного музею, знаходиться пам'ятник «Гарматам Харківської фортеці XVII ст.».

Найсучаснішим є пам'ятник «Козаки гуляють», привезений сюди із Севастополя і встановлений у 2015 році.

Але на цьому «козацька спадщина» Харкова не закінчується. До культурного простору міста також належать дві постійні виставки, що знаходяться у Харківському історичному музеї: «Наш край у IX–XVIII століттях» та ще одна виставочна зала, яка повністю присвячена козацтву — «Україна — козацька: погляд крізь століття».

Напевно, найменше козацтво відобразилося в етимології назв, адже у Харкові лише дві вулиці назви яких пов'язані із козацтвом: бульвар Івана Каркача (осадний козак) та вулиця Козацька.

Цікавим проявом козацтва також можна вважати авторське повторення І. Ю. Рєпіним картини «Козаки пишуть листа турецькому султанові», яка знаходиться в Харківському художньому музеї.

ВИРОБНИЦТВО ПАПЕРУ ЯК ДЖЕРЕЛО МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ І ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ

Людина — це найважливіший елемент у суспільстві. Поселення — це осередок існування людини. Завдячуючи нашим предкам та їхній праці, на землі існує безліч загадкових, прекрасних, неповторних міст. Можна тільки уявити скільки селищ, хуторів, сіл на Зміївщині, про які наше покоління не знало, забуло. Актуальністю даної теми є те, що саме завдяки виробництву паперу, з'явилося невелике поселення (с. Піски), яке пов'язало історію сотні жителів, створило цілі династії.

Наукова новизна — вперше досліджено зв'язок між виробництвом паперу та долями людей, які заклали цілі династії у цій справі.

Звертаючись до історіографії, А. Гнедич у своїй роботі «Огляд фабрично-заводської промисловості Харківської губернії» писав, що паперова фабрика почала своє існування 16 грудня 1893 року. Її засновниками були брати Монакові — Василь та Іван. Завдяки паперовій фабриці жителі селища Піски та інших найближчих сіл, мали роботу, особливо жінки та діти. Підприємство мало примітивне обладнання, тому більшість виробничих процесів робітниками використовувалися вручну. Сировиною для вироблення паперу були: ганчір'я, деревна маса, солома злакових рослин, старі канати, мотузки та паперова макулатура. На початку ХХ століття фабрика, яка належала в той час купцеві з Німеччини Можкевичу згоріла. Купець отримав страховку, оскільки будівля до цього була дерев'яна та побудував двоповерховий корпус. Багато виробничого обладнання було замінено новим та встановлено нині існуючу паперову машину № 1.

Одним із будівників паперової фабрики, є династія Мірошніченків-Войстриків. З опитування місцевих жителів відомо, що Мірошніченко Петро Іванович починав з будівництва Зміївської паперової фабрики у 1891 році. Сини Петра — Дмитро та Павло, працюючи на фабриці, вдосконалювали технологію виробництва паперу, підвищення її якості та модернізації діючого обладнання. Павло зустрів на фабриці своє перше кохання, бухгалтера Євдокію. Вони одружилися та мали двох дітей: сина Валентина, який працю-

вав накатником паперової машини та доньку Ірину, яка працювала пресовщицею. На сьогодні, правнучка Петра Івановича, донька Ірини — Войстрик Тетяна — продовжує шлях паперовиків, працюючи головним технологом з паперового виробництва.

Підприємство Паперова Фабрика — це дім для багатьох, хто любить працю. Адаже населення Паперової Фабрики із заснуванням підприємства, на той час, було лише як житлове поселення при фабриці. І вже з часом, завдяки цьому, Паперова Фабрика стала містом зі своєю історією.

При вивченні теми використовувалися наступні методи дослідження: опитування, вивчення архівних довідок, історичний опис.

На сьогоднішній день Зміївська паперова фабрика — це великий колектив, для якого виробництво і технологія паперу — не тимчасове працевлаштування, це — спосіб життя. Для багатьох співробітників фабрики — це шлях, по якому вони йдуть впродовж життя.

Паперовики віданні своїй праці, тому щиро прагнуть вкласти всі сили, використовувати знання та досвід, спираючись на наші традиції та характер і виробляти продукцію, яка по праву займає лідируючі позиції у своїх сегментах ринку.

Хорольська Дар'я

(Великобілозерська ЗОШ № 3)

ОБРЯДОВЕ ЗНАЧЕННЯ ХУСТКИ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОБІЛОЗЕРСЬКОГО РАЙОНУ

Обереги — українські прадавні символи-захисники, знаки віри у надприродне. Символи-обереги, найчастіше, втілюються українцями у речах побуту, які шанували, про них складали легенди.

Криниця в саду, батьківська хата, мамина вишиванка — для кожного з нас це непересічні символи, наша історія, почасти й сума.

Як давній, так і сучасний символ українського народу — це бабусина чи мамина хустина, яка, можливо, передається з покоління в покоління, а, можливо, лише зароджується як сімейна реліквія.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що хустина — одна з перших ознак одягу української жінки, хустка широко розповсюджена по всій території України. Але досліджень, що стосувалися б обря-

дового значення хустки в Запорізькій області майже немає, зокрема, на території Великобілозерського району досліджень за даною тематикою взагалі не проводилося.

Мета нашої роботи полягає в дослідженні обрядового значення хустки в Запорізькій області на основі матеріалів, зібраних на території Великобілозерського району.

Відповідно до мети дослідження, нами було визначено наступні завдання:

- ознайомитись з теоретичною базою даного питання;
- провести етнографічні дослідження у Великобілозерському районі використовуючи метод «усної історії»;
- узагальнити та структурувати знайдений матеріал;
- визначити обрядове значення хустки на Запоріжжі;
- проаналізувати й визначити регіональні особливості використання хустки в традиційних обрядах жителями Великобілозерського району;
- привернути увагу учнівської молоді до необхідності вивчення історії свого народу, до традицій і звичаїв українців.

Нашим дослідженням було охоплено села Великобілозерського району: с. Велика Білозерка, с. Гюнівка та с. Новопетрівка.

Було опитано близько 85 жителів району. Тому нами, членами НДКО «Біла зірка», було розроблено запитальник з даного дослідження.

Проводячи дане дослідження нами використовувалися як теоретичні, так і практичні методи дослідження. Зокрема, із практичних методів дослідження застосовано експедиції, цільові поїздки, методи «усної історії», що базується на інтерв'ю, експрес-опитуванні жителів регіону, краєзнавців, істориків. Із теоретичних методів дослідження було використано: робота з літературними та архівними джерелами, первинна обробка інформації, синтез, порівняння, систематизацію опрацьованого матеріалу. Також використовувались супутникові фотознімки зі спеціалізованих Інтернет-сервісів «Карти Google», «Карти Яндекс», ВікіМанія.

В даному дослідженні ми намагалися висвітлити тему, на яку мало зверталася увага, адже проведених етнографічних експедицій стосовно ролі української хустки в традиціях і обрядах, було дуже мало. Зокрема, на території сучасного Великобілозерського району.

Хустка — життя... Вона пам'ять роду, його святиня.

На сьогоднішній день все менше і менше народних традицій можна побачити і на селі. Деякі традиції взагалі відійшли в літа, деякі трансформувалися, але людська пам'ять береже перекази, згадки про традиції та обряди, про використання хустки в обрядовості на території Великобілозерського району.

Нами було досліджено обрядове значення хустки в Запорізькій області на прикладі матеріалів, зібраних на території Великобілозерського району.

В ході проведення дослідження ми ознайомилися з теоретичною базою стосовно тематики дослідження опрацювали довідникову, науково-пізнавальну, спеціальну літературу та архівні джерела; провели чисельні етнографічні експедиції, велику пошукову роботу у Великобілозерському районі використовуючи метод «усної історії», зустрічі із старожилами та цікавими людьми сіл Велика Білозерка, Новопетрівка та Гюнівка, розпитали своїх родичів.

Весь зібраний матеріал було оброблено на заняттях НДКО «Біла зірка», узагальнено та структуровано.

Проаналізувавши результати експедиції нами було:

- доведено, що сучасні традиції використання хустки мають історичне підґрунтя;
- визначено регіональні форми застосування хустки в родинній обрядовості на території сучасного Великобілозерського району;
- виокремлено звичаї та обряди, що збереглися до сьогодення, хоч і в трансформованому вигляді.

Результати дослідження було обговорено та визначено практичне значення дослідження, яке полягає у його використанні при: вивченні шкільного курсу «Народознавство»; виховних годин та бесід з питань українознавства; виробленні шанобливого ставлення жителів Великобілозерського району до минулих надбань та традицій українського народу.

З метою привернути увагу учнівської молоді та широких верств населення до вивчення народних традицій, зокрема, використання хустки обрядовості Великобілозерського району, ми влаштували відкрите засідання етнографічної філії науково-дослідницького красназавчого об'єднання «Біла зірка». За підсумками проведеної експедиції, нами було видано спецвипуск шкільної газети «Біла зірка».

Рекомендації щодо використання даного дослідження було передано до Великобілозерської сільської ради, шкіл Великобілозерського району, районної музейної кімнати.

Ми, члени НДКО «Біла зірка», провівши це дослідження переконалися, що вивчення та збереження традицій та обрядів, пов'язаних з використанням хустки в українській обрядовості, безумовно, вимагає комплексного підходу. А етнографічні матеріали, пов'язані з використанням хустки в традиціях та обрядах на території Великобілозерського району є важливим джерелом для вивчення історії рідного краю.

Тож, хочеться висловити сподівання, що ми завжди будемо шанувати нашу хустку і передавати її із покоління в покоління.

Фотолітопис конференції

Відкриття 36-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених.
Привітання від декана історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доц. С. Д. Литовченка

Перед присутніми виступає випускниця історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, завідувач кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, проф. О. А. Рябченко

Доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології
Каразінського університету О. Г. Павлова презентує
премію імені А. Ф. Дуньова

Покладання квітів до меморіальної дошки засновнику
Національної спілки красназнавців України, Герою України,
почесному доктору ХНУ імені В. Н. Каразіна П. Т. Троньку (1915–2011)

Учасників та гостей конференції вітає Д. Георгієв — викладач
Шуменського університету імені Єпископа Костянтина Преславського
(Болгарія)

Учасник конференції Вікрам Бхардвай — доцент
Хімачал-Прадешського університету (Індія)

Триває робота об'єднаних секцій «Методологія та історіографія краєзнавчих досліджень» і «Джерела місцевої історії: пошук та інтерпретація»

Виступ наймолодших дослідників-краєзнавців під час роботи шкільної секції

Учасники конференції знайомляться з експозицією Музею археології
Каразінського університету

Організатори та переможці 36-ї Міжнародної красзнавчої конференції
молодих учених

**Список вищих навчальних закладів,
наукових установ, інших організацій**

ГНПУ імені О. Довженка — Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка.

ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України — Державне підприємство Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ).

КДАиС — Киевская духовная академия и семинария.

КЗ «ООМЦКМ» — Комунальний заклад «Обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва» (м. Харків).

КЗ «ХВКМ» — Комунальний заклад «Харківський вищий коледж мистецтв».

КУ имени Бориса Гринченко — Киевский университет имени Бориса Гринченко.

НАКККиМ — Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ).

НДУ імені Миколи Гоголя — Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя.

НЗ «Глухів» — Національний заповідник «Глухів».

НЗ «Замки Тернопілля» — Національний заповідник «Замки Тернопілля» (м. Збараж).

НІБУ — Національна історична бібліотека України (м. Київ).

НТУ «ХПІ» / НТУ «ХПИ» — Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» / Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт».

НУ «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка — Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

НУЦЗУ — Національний університет цивільного захисту України (м. Харків).

НЮУ імені Ярослава Мудрого — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків).

СГИИЯ / SSIFL — Самаркандский государственный институт иностранных языков (г. Самарканд, Республика Узбекистан) / Samarkand State Institute of Foreign Languages (Samarkand, Republic of Uzbekistan).

СДПУ імені А. С. Макаренка — Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка.

ТашГИВ — Ташкентский государственный институт востоковедения (г. Ташкент, Республика Узбекистан).

ТНПУ імені Володимира Гнатюка — Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

ХДАК — Харківська державна академія культури.

ХДВУФК № 1 — Харківське державне вище училище фізичної культури № 1.

ХДС — Харківська духовна семінарія Іоанна Богослова.

ХНМУ — Харківський національний медичний університет.

ХНПУ імені Г. С. Сковороди — Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.

ХНУ імені В. Н. Каразіна / ХНУ имени В. Н. Каразина — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина.

ЧНУ імені Богдана Хмельницького — Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

«Konstantin Preslavsky» University of Shumen (Shumen, Republic of Bulgaria) — Шуменський університет імені Єпископа Костянтина Преславського (м. Шумен, Республіка Болгарія).

НРУ — Himachal Pradesh University (Shimla, Republic of India) / Університет Хімачал-Прадеш (м. Шімла, Республіка Індія).

Список середніх навчальних закладів

Великобілозерська ЗОШ № 3 — Великобілозерська загальноосвітня школа I-II ступенів № 3 Великобілозерської районної ради Запорізької області.

Зідьківська ЗОШ I-III ступенів імені Г. І. Ковтуна — Зідьківська загальноосвітня школа I-III ступенів імені Г. І. Ковтуна Зміївського району Харківської області.

Зміївська ЗОШ I-III ступенів № 2 імені І. П. Волка — Комунальний заклад «Зміївська загальноосвітня школа I-III ступенів № 2 імені льотчика-космонавта І. П. Волка Зміївської районної ради Харківської області».

КЗ «ОСШ II-III ступенів «Обдарованість» ХОР» — Комунальний заклад «Обласна спеціалізована школа-інтернат II-III ступенів «Обдарованість» Харківської обласної ради».

КЗ «Харківська обласна Мала академія наук» — Комунальний заклад «Харківська обласна Мала академія наук».

ХЗОШ № 138 — Харківська загальноосвітня школа I-III ступенів № 138 Харківської міської ради Харківської області.

ХСШ № 73 — Харківська спеціалізована школа I-III ступенів № 73 Харківської міської ради Харківської області.

ХСШ № 80 — Харківська спеціалізована школа I-III ступенів № 80 Харківської міської ради Харківської області.

Автори найкращих доповідей і лауреати премій

- Методологія та історіографія краєзнавчих досліджень: автор найкращої доповіді — **Дмитро Кличков** (КУ імені Бориса Грінченка).
- Джерела місцевої історії: пошук та інтерпретація: автор найкращої доповіді — **Андрій Ящук** (КНУ імені Тараса Шевченка), лауреат премії імені академіка П. Т. Тронька — **Анна Ісаєва** (ХНУ імені В. Н. Каразіна).
- Краєзнавчий вимір археологічних досліджень: автор найкращої доповіді — **Ігор Іськов** (ХНУ імені В. Н. Каразіна).
- Пам'яткознавство в Україні: проблеми теорії та практики: авторка найкращої доповіді — **Олександра Шевчик** (ХНУ імені В. Н. Каразіна).
- Регіональні аспекти історії мистецтва: авторка найкращої доповіді — **Віталіна Радченко** (ХНУ імені В. Н. Каразіна), лауреат творчої премії імені А. Ф. Луньова — **Наталія Педан** (ХНПУ імені Г. С. Сковороди; КЗ «ООМЦКМ»).
- Релігія та церква у краєзнавчих студіях: автор найкращої доповіді — **Ярослав Ліхолетов** (ОКЗ «ХНМЦОКС»).
- Історія освіти у дзеркалі регіоналістики: автор найкращої доповіді — **Сильвестр Селегєєв** (ХНУ імені В. Н. Каразіна), лауреат премії імені А. Г. Слюсарського — **Вероніка Удальцова** (ХНУ імені В. Н. Каразіна).
- Охорона здоров'я, фізкультура і спорт: краєзнавчі аспекти: автори найкращих доповідей — **Ніка Разінкова** (ХНМУ) та **Володимир Сидоренко** (ХНУ імені В. Н. Каразіна).
- Локальна історія у глобалізованому світі: **Дімо Георгієв** (Шуменський університет імені Єпископа Костянтина Преславського).
- Шкільна секція: автори найкращих доповідей — **Марина Жадан** (ХСП № 80) та **Дмитро Лаврик** (ХЗОШ № 138; КЗ «Харківська обласна Мала академія наук»).

Наукове видання

Матеріали XXXVI-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених
«Краєзнавство в системі історичного знання»
(до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька)

Укр., рос. і англ. мовами

Комп'ютерне верстання: О. М. Янкул
Макет обкладинки: С. В. Лобенко

ХНУ імені В. Н. Каразіна
майд. Свободи, 6, к. 603,
м. Харків, 61022, Україна
Тел.: +38 (057) 707 53 85
E-mail: tronkocentr@karazin.ua
Сайт: tronkocentr.karazin.ua